

Haziran, 2026

MİMARLIK ALANINDA TEORİ VE UYGULAMALAR

EDİTÖR

DR. ÖĞR. ÜYESİ MİRAY DİZEM YILMAZ

DOI: 10.5281/zenodo.21027653

Mimarlık Alanında Teori ve Uygulamalar

Editör

Dr. Öğr. Üyesi Miray Dizem Yılmaz

İmtiyaz Sahibi
Platanus Publishing®

Editör
Dr. Öğr. Üyesi Miray Dizem Yılmaz

Kapak & Mizanpaj & Sosyal Medya
Platanus Yayın Grubu

Birinci Basım
Haziran, 2026

Yayımcı Sertifika No
45813

ISBN
978-625-8513-81-3

©copyright
Bu kitabın yayım hakkı Platanus Publishing'e aittir. Kaynak gösterilmeden alıntı yapılamaz, izin alınmadan hiçbir yolla çoğaltılamaz.

Adres: Natoyolu Cad. Fahri Korutürk Mah. 157/B, 06480,
Mamak, Ankara, Türkiye.

Telefon: +90 312 390 1 118
web: www.platanuspublishing.com
e-mail: platanuskita@gmail.com

Platanus Publishing®

İÇİNDEKİLER

BÖLÜM 1..... 5

**Edirne Sarayı Kum Kasrı Hamamı Koruma Projesi’nde Belgeleme,
Restitüsyon Güvenilirliği ve Uygulama Sonrası Süreklilik**

Mehmet Fatih Aydın

BÖLÜM 2..... 53

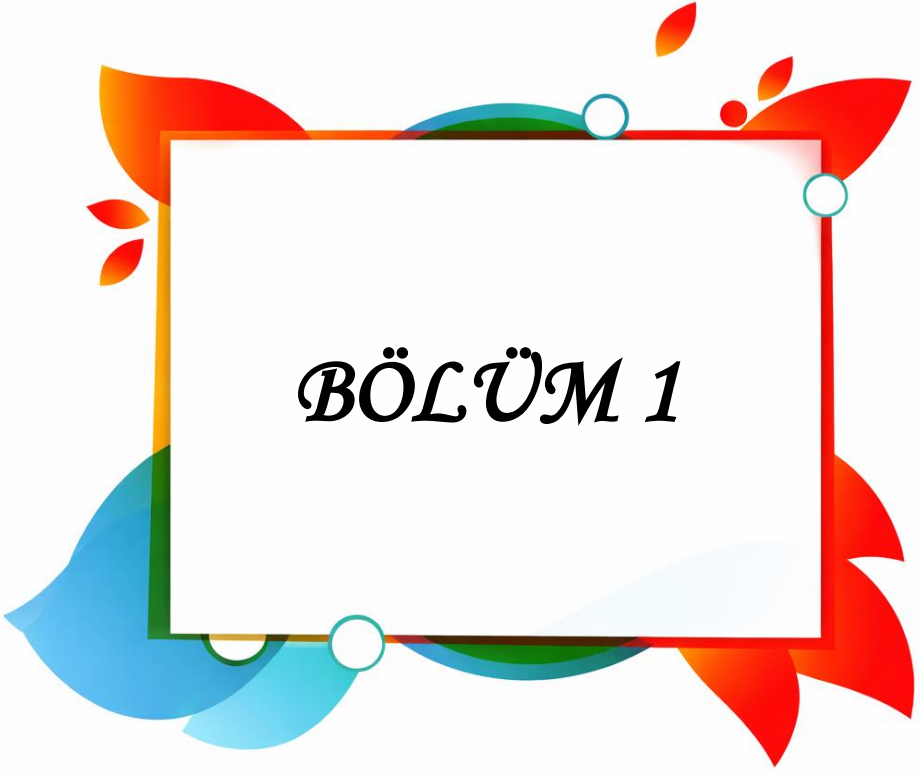
Türk Kadınının Modernleşme Sürecinde Kamusal Mekândaki Yeri

Kader Çamlıbel

BÖLÜM 3..... 84

**Van Yedi Kilise (Varagavank) Manastırı: Kültürel Peyzaj Bağlamında
Yeniden İşlevlendirme ve Koruma Önerisi**

Abdurrahman Subasi

BÖLÜM 1

Edirne Sarayı Kum Kasrı Hamamı Koruma Projesi'nde Belgeleme, Restitüsyon Güvenilirliği ve Uygulama Sonrası Süreklilik

Mehmet Fatih Aydın¹

1. Giriş

Edirne Sarayı, Osmanlı başkentlik tarihinde siyasal ve törensel işlevlerinin yanı sıra gündelik yaşam, hizmet yapıları, teknik altyapı ve saray içi dolaşım ilişkilerini bir araya getiren çok katmanlı bir mimari peyzajdır. Sarây-ı Cedîd olarak da bilinen Edirne Yeni Sarayı'nın XV. yüzyıl ortalarında inşa edilmeye başlanan ikinci Osmanlı sarayı olduğu ve zaman içinde geniş bir saray kompleksi hâline geldiği bilinmektedir (Akçıl, 2009; Özer, 2013). Saray yerleşkesinin günümüze büyük ölçüde parçalı kalıntılar hâlinde ulaşmış olması, alanı anıtsal yapıların korunması kadar kayıp mekân ilişkilerinin, teknik sistemlerin ve arkeolojik izlerin yorumlanması bakımından da önemli bir araştırma konusuna dönüştürmektedir (Özer, 2013). Bu bağlamda Kum Kasrı Hamamı, Edirne Sarayı içinde günümüze ulaşabilmiş az sayıdaki yapıdan biri olarak hem saray hamamı tipolojisi hem de proje temelli koruma kararları açısından özel bir örnek oluşturmaktadır (Özer & Dündar, 2019) (Şekil 1).

Edirne Sarayı'nın Sarayıçi bölgesinde, Tunca Nehri'nin batısındaki alanda II. Murad döneminin sonlarında inşa edilmeye başlandığı, Fatih Sultan Mehmed döneminde geliştiği ve sonraki dönem ilave ve onarımlarla büyük bir kompleks hâline geldiği bilinmektedir (Akçıl, 2009; Özer, 2013). Saray, Osmanlı-Rus ve Balkan savaşları başta olmak üzere çeşitli tarihsel olaylar ve tahribat süreçleri sonucunda büyük ölçüde yıkılmış; günümüze sınırlı sayıda yapı ve kalıntı ulaşabilmiştir (Özer, 2013). Mevcut belge ve yayınlarda Edirne Sarayı'nın oda, divanhane, kapı, kasır, mutfak, mescit, köprü ve hamam gibi farklı işlevlere sahip çok sayıda yapıdan oluşan geniş ölçekli bir saray kompleksi olduğu belirtilmektedir (Akçıl, 2009; Özer, 2014).

Kum Kasrı Hamamı'na ilişkin mevcut literatür, yapının tarihsel, tipolojik ve teknik özelliklerini anlamak bakımından güçlü bir zemin sunmaktadır. Özer ve Dündar'ın (2019) çalışması, Kum Kasrı Hamamı'nı Edirne Sarayı'nın hamam

¹ Dr., Bursa Teknik Üniversitesi, Mimarlık ve Tasarım Fakültesi, Mimarlık Bölümü, Bursa, Türkiye, ORCID: 0000-0002-4904-6435

yapıları bağlamında arşiv belgeleri, kazı verileri, plan şeması, malzeme-teknik özellikler ve mimari tanımlama üzerinden değerlendirmektedir. Diri Akyıldız'ın (2018) Edirne'deki 14–16. yüzyıl Osmanlı hamamlarının yapım tekniklerine odaklanan doktora çalışması ise hamam yapılarını plan şemalarıyla birlikte çok bileşenli teknik sistemler, yapım özellikleri, tesisat düzenleri ve koruma sorunları üzerinden değerlendirmek gerektiğini ortaya koymaktadır. Bu çalışma içinde Kum Kasrı Hamamı ayrı bir başlık altında ele alınmış; Edirne hamamları bağlamındaki yeri, yapım teknikleri ve mevcut durum verileriyle ilişkilendirilmiştir (Diri Akyıldız, 2018). Bununla birlikte, mevcut çalışmaların ağırlıklı olarak sanat tarihi, tipoloji, yapım tekniği ve mimari tanımlama ekseninde ilerlediği görülmektedir (Erken, 1973; Büyükdıran, 1991; Özer & Dündar, 2019). Bu nedenle Kum Kasrı Hamamı'nın doğrudan koruma projesinin bileşenleri üzerinden; belgeleme, analiz, restitüsyon, müdahale ve uygulama sonrası süreklilik ilişkisi içinde yeniden değerlendirilmesi ayrı bir araştırma alanı oluşturmaktadır.

Bu bölüm, Kum Kasrı Hamamı'nı tarihsel veya tipolojik bir yapı olarak tanıtmının ötesinde, Edirne Sarayı Kum Kasrı Hamamı Koruma Projesi'nin belgeleme verileri, malzeme ve bozulma analizleri, restitüsyon kararları, müdahale sınırları ve uygulama sonrası koruma sürekliliği açısından değerlendirilmesini amaçlamaktadır. Bu çerçevede yapı, bir hamam kalıntısı olmanın yanında, proje verilerinin koruma kararlarına nasıl dönüştüğünü gösteren bir örnek olarak ele alınmaktadır. Böylece rölöve fotoğrafları, mevcut durum çizimleri, malzeme analizleri, bozulma haritaları, restitüsyon güvenilirlik düzeyleri, restorasyon müdahale paftaları ve uygulama sonrası fotoğraflar, bağımsız belge grupları şeklinde değil; bütüncül bir karar üretim sürecinin parçaları olarak değerlendirilecektir.

Çalışmanın temel problemi, parçalı korunmuş bir saray hamamında restitüsyon ve restorasyon kararlarının hangi veri düzeylerine dayandığı ve bu kararların uygulama sonrası koruma sürekliliğine ne ölçüde aktarılabildiğidir. Kum Kasrı Hamamı'nda sıcaklık, ılıklik, külhan, su deposu ve cehennemlik gibi birimler farklı korunmuşluk düzeylerinde okunabilirken; kayıp ya da kısmen izlenebilen mekânlar, kasırla bağlantılar, üst örtü düzeni, aydınlatma kararları ve teknik sistemlerin yorumlanması daha karmaşık bir değerlendirme gerektirmektedir. Bu nedenle restitüsyon, kesin ve tekil bir geçmiş imgesi üretme aracı yerine; yapı izleri, eski planlar, kazı bulguları, karşılaştırmalı hamam örnekleri ve proje yorumları arasında kurulan kontrollü bir temsil süreci olarak ele alınmalıdır.

Bu bağlamda çalışma, koruma projesini beş ana eksen üzerinden tartışmaktadır. İlk olarak, Edirne Sarayı ve Kum Kasrı Hamamı'nın tarihsel-konumsal bağlamı ele alınacaktır. İkinci olarak, rölöve ve belgeleme verileri üzerinden yapının mevcut fiziksel belge değeri değerlendirilecektir. Üçüncü

olarak, malzeme ve bozulma analizlerinin müdahale kararlarıyla ilişkisi tartışılacaktır. Dördüncü olarak, restitüsyon güvenilirliği ve müdahale sınırları irdelenecektir. Son olarak ise uygulama sonrası fotoğraflar üzerinden bakım, sunum, ziyaretçi dolaşımı ve alan yönetimi açısından koruma sürekliliği değerlendirilecektir. Bu yapı, çalışmanın proje raporu niteliğinde kalmasını önlemekte; proje bileşenlerinden hareketle eleştirel ve akademik bir değerlendirme yapılmasına olanak sağlamaktadır.

Bu çalışmanın temel savı, Kum Kasrı Hamamı örneğinin koruma projelerinde belgeleme, analiz, restitüsyon, müdahale ve uygulama sonrası bakım süreçlerinin birbirinden kopuk aşamalar olarak değil, süreklilik içinde işleyen bir karar zinciri olarak ele alınması gerektiğini göstermesidir. Bu nedenle Kum Kasrı Hamamı Koruma Projesi, bir yapının korunmasına yönelik teknik müdahaleler bütünü olmanın ötesinde; parçalı korunmuş saray mirasında restitüsyon güvenilirliği, müdahale sınırları ve uygulama sonrası koruma sürekliliği arasındaki ilişkiyi tartışmaya açan bir örnek olarak değerlendirilebilir.

Şekil 1. Edirne Sarayı Kum Kasrı Hamamı'nın uygulama sonrası genel görünümü; yapı, saray yerleşkesinin parçalı korunmuş mimari peyzajı içinde ayakta kalabilmiş özel hamam örneklerinden biri olarak izlenmektedir (Yazarın kişisel arşivi).

1.1. Çalışmanın Materyali ve Yöntemi

Bu çalışma, Edirne Sarayı Kum Kasrı Hamamı'na ilişkin koruma projesi kapsamında üretilen rölöve, restitüsyon, restorasyon, malzeme analizi, bozulma analizi ve uygulama sonrası fotoğraf belgelerinin birlikte değerlendirilmesine dayanmaktadır. Çalışmanın temel materyalini mevcut durum çizimleri, fotoğrafik belgeleme kayıtları, malzeme ve bozulma analiz paftaları, restitüsyon ve restorasyon projeleri, uygulama sonrası alan fotoğrafları, tarihî planlar, kazı sonrası görünür hâle gelen arkeolojik izler ve karşılaştırmalı Edirne hamamları literatürü oluşturmaktadır. Bu veri grupları, yapının yalnızca tarihsel-tipolojik özelliklerini tanımlamak için değil, koruma kararlarının hangi bilgi düzeylerine dayandığını ve bu kararların uygulama sonrası süreçte nasıl okunabildiğini tartışmak için kullanılmıştır.

Yöntemsel olarak proje belgeleri dört temel veri düzeyi üzerinden değerlendirilmiştir. Birinci düzey, doğrudan fiziksel kanıt sunan mevcut yapı izleridir. Duvar örgüsü, kemer ve örtü izleri, döşeme seviyeleri, sıva ve harç katmanları, cehennemlik, külhan ve su deposu gibi teknik sistem izleri bu grupta ele alınmıştır. İkinci düzey, kazı ve arkeolojik izlerle desteklenen alanlardan oluşmaktadır. Soğukluk/soyunmalık bölümüne ait parçalı duvar izleri, döşeme altı sistemler, çevre kalıntıları ve hamamın kasırla ilişkisine dair izler bu kapsamda değerlendirilmiştir. Üçüncü düzey, tarihî planlar, eski çizimler, fotoğraflar ve önceki dönem belgeleme kayıtlarıyla karşılaştırılabilen veri alanlarını içermektedir. Dördüncü düzey ise fiziksel verinin sınırlı kaldığı durumlarda karşılaştırmalı Edirne hamamları ve Osmanlı hamam tipolojisi üzerinden tartışılabilen belirsiz alanlardan oluşmaktadır. Bu veri düzeylerinin hangi belge türlerine dayandığı, koruma kararlarında hangi amaçla kullanıldığı ve hangi karar alanlarını yönlendirdiği aşağıda özetlenmiştir (Tablo 1).

Tablo 1. Kum Kasrı Hamamı Koruma Projesi'nde kullanılan veri grupları ve karar alanları

Veri grubu	Kaynak / belge türü	Kullanım amacı	İlgili karar alanı
Mevcut yapı izleri	Rölöve plan, kesit, görünüş, fotoğraf	Mekân sınırları, duvar örgüsü, örtü ve teknik sistem izlerini belirleme	Yüksek güvenilirlikli restitüsyon ve koruma
Kazı bulguları	Döşeme seviyeleri, cehennemlik izleri, soğukluk kalıntıları	Kayıp veya parçalı mekânları yorumlama	Orta-yüksek güvenilirlikli restitüsyon
Tarihî plan ve görseller	Osman 1957, Ayverdi 1969 planı, eski fotoğraflar	Eski durum ile mevcut durumun karşılaştırılması	Belge destekli yorum
Karşılaştırmalı literatür	Edirne ve Osmanlı hamam tipolojisi	Fiziksel verinin yetersiz kaldığı alanlarda destek sağlama	Kontrollü yorum
Malzeme/bozulma analizleri	Malzeme ve bozulma paftaları	Müdahale türü ve önceliğini belirleme	Restorasyon kararları
Uygulama sonrası fotoğraflar	Alan fotoğrafları	Bakım, sunum ve koruma	İzleme ve alan yönetimi

Tablo 1’de özetlenen veri grupları, restitüsyon kararlarının güvenilirlik derecelerini ve müdahale sınırlarını belirlemek amacıyla birlikte kullanılmıştır. Doğrudan fiziksel izlere dayanan kararlar yüksek güvenilirlikli veri olarak değerlendirilirken, kazı bulguları ve tarihî belgelerle desteklenen kararlar kontrollü yorum alanı içinde ele alınmıştır. Yalnızca tipolojik karşılaştırmaya dayanan öneriler ise kesin restitüsyon kararı olarak değil, yorum sınırını belirleyen destekleyici veri olarak değerlendirilmiştir. Bu ayrım, restitüsyon çizimlerinin varsayımsal tamamlama mantığına indirgenmesini önlemekte; müdahale kararlarının mevcut belge değeri, malzeme sürekliliği, bozulma durumu ve uygulama sonrası korunabilirlik açısından denetlenmesine olanak sağlamaktadır.

Bu çerçevede çalışma, Kum Kasrı Hamamı’nı yalnızca tarihsel veya tipolojik bir yapı örneği olarak tanıtmayı değil, proje verilerinden hareketle koruma kararlarının nasıl üretildiğini göstermeyi amaçlamaktadır. Rölöve ve fotoğrafik belgeleme mevcut fiziksel durumu ortaya koymakta; malzeme analizi yapım katmanlarını ve müdahale izlerini ayrıştırmakta; bozulma analizi koruma problemlerini nedenleriyle birlikte tanımlamakta; restitüsyon güvenilirliği kararların veri dayanaklarını sınıflandırmakta; müdahale sınırları ise uygulamanın hangi ilkelerle yürütüleceğini belirlemektedir. Uygulama sonrası fotoğraflar ve alan gözlemleri ise bu kararların bakım, izleme, ziyaretçi dolaşımı ve alan sunumu açısından sürekliliğini değerlendirmeye imkân vermektedir.

Bu nedenle çalışmada kullanılan belgeler, birbirinden bağımsız teknik paftalar ya da görsel kayıtlar olarak değil, belgelemeden uygulama sonrası koruma sürekliliğine uzanan bütüncül bir karar akışının parçaları olarak ele alınmıştır. Bu karar akışı, rölöve ve fotoğrafik belgelemeden başlayarak malzeme analizi, bozulma analizi, restitüsyon güvenilirliği, müdahale sınırları, uygulama ve bakım-izleme-alan sunumu aşamalarına doğru ilerleyen yöntemsel bir süreç olarak kurgulanmıştır (Şekil 2).

KUM KASRI HAMAMI İÇİN KORUMA SÜRECİ VE KARAR AKIŞI

Şekil 2. Kum Kasrı Hamamı Koruma Projesi'nde belgelemeden uygulama sonrası koruma sürekliliğine uzanan karar akışı (Yazar tarafından üretilmiştir).

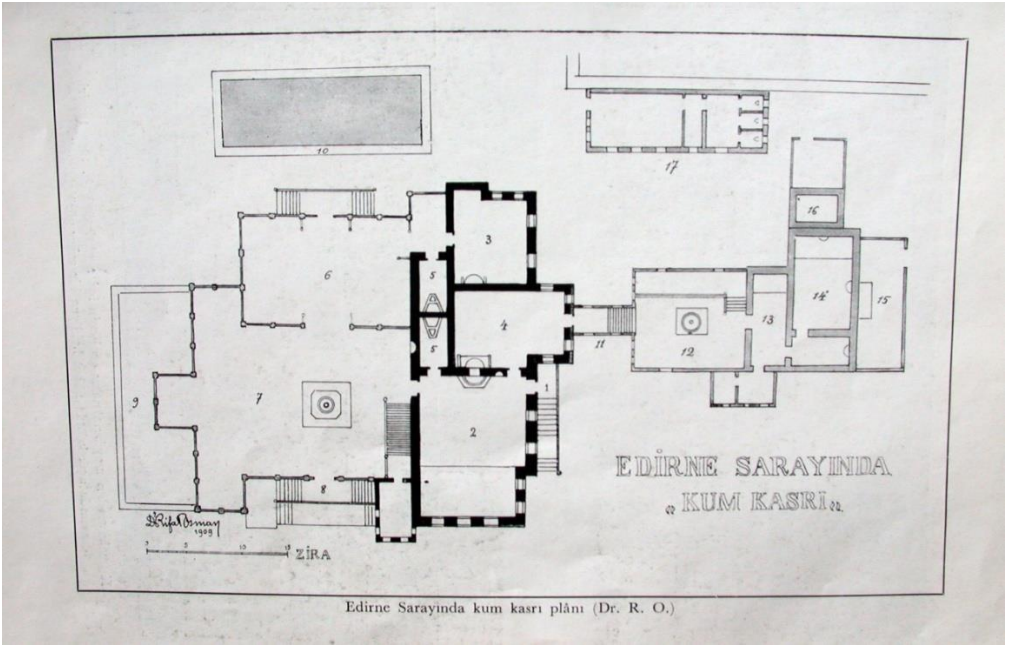
2. Edirne Sarayı ve Kum Kasrı Hamamı'nın Koruma Bağlamı

Kum Kasrı Hamamı'nın koruma bağlamı, yapının Edirne Sarayı içindeki konumu, Kum Kasrı ile ilişkisi, kazı sonrası görünür hâle gelen arkeolojik izler ve proje belgelerinin sunduğu veri düzeyleri üzerinden kurulmalıdır (Özer, 2013; Özer & Dündar, 2019). Sarayıçi bölgesinde Tunca Nehri çevresindeki doğal ve topografik koşullarla gelişen saray yerleşkesinin günümüze parçalı kalıntılar hâlinde ulaşması, hamamın bağımsız bir yapı olarak değil, kayıp saray mekânları ve dolaşım ilişkileri içinde değerlendirilmesini gerekli kılmaktadır (Akçıl, 2009; Özer, 2013). Bu nedenle tarihî planlar, kazı verileri, mevcut yapı izleri ve karşılaştırmalı hamam literatürü, Kum Kasrı Hamamı'nın restitüsyon ve müdahale kararları için birlikte okunması gereken temel veri gruplarını

oluşturmaktadır (Diri Akyıldız, 2018; Özer & Dündar, 2019). ICOMOS'un arkeolojik mirasın korunmasına ilişkin ilkeleri de arkeolojik alanların araştırma, belgeleme, koruma, yönetim ve kamusal sunum süreçleriyle birlikte değerlendirilmesi gerektiğini vurgulamaktadır (ICOMOS, 1990).

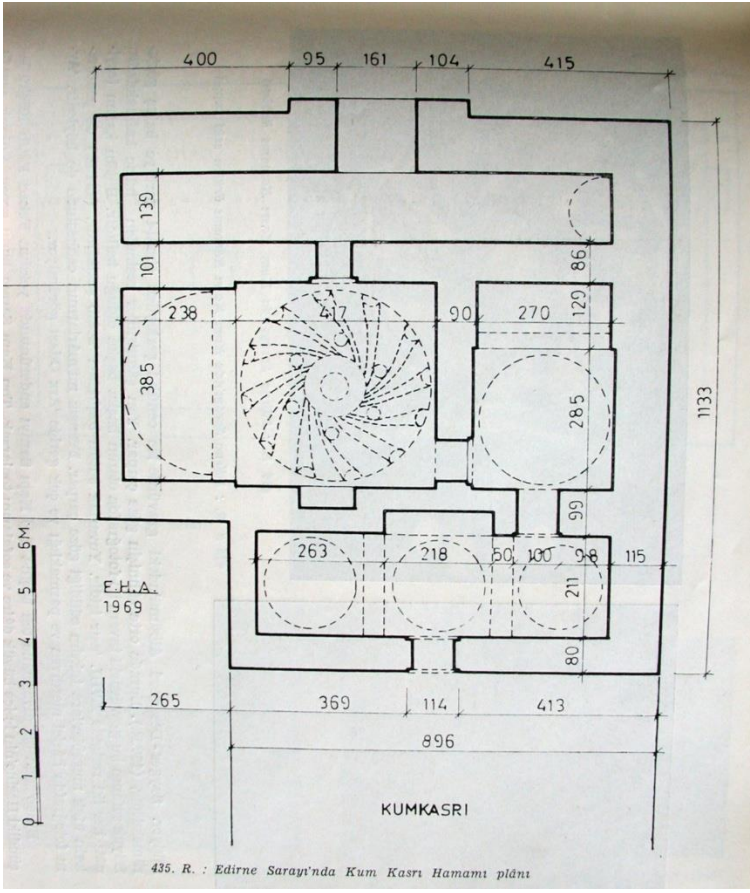
Kum Kasrı Hamamı, bu parçalı saray peyzajı içinde günümüze ulaşabilmiş özel yapılardan biridir. Literatürde yapı, Edirne Sarayı'nın Cihannüma Kasrı ve Kum Kasrı çevresiyle ilişkili bir saray hamamı olarak değerlendirilmekte; bağlı bulunduğu saray yapısıyla ilişkisi, plan şeması, malzeme ve teknik özellikleri üzerinden 15. yüzyıl saray mimarisi bağlamında ele alınmaktadır. Özer ve Dündar (2019), Kum Kasrı Hamamı ile Aşçılar Hamamı'nı Edirne Sarayı'nın hamam yapıları arasında değerlendirmekte; Kum Kasrı Hamamı'nı kasra bağlı orta ölçekli özel bir hamam olarak tanımlamakta ve yapının arkeolojik kazı sonrasında hazırlanan rölöve, restitüsyon ve restorasyon projeleri doğrultusunda konservasyon ağırlıklı bir müdahaleyle ele alındığını belirtmektedir. Bu çerçevede Kum Kasrı Hamamı, mimari ve tarihsel niteliğinin yanında saray yerleşkesi içindeki korunmuşluk durumu, belge değeri ve proje verileri bakımından da önem taşımaktadır.

Edirne Sarayı'na ilişkin eski görsel belgeler, tarihî planlar ve erken dönem belgeleme çizimleri, Kum Kasrı Hamamı'nın saray yerleşkesinin daha geniş mekânsal organizasyonu içinde yorumlanmasına olanak sağlayan temel veri gruplarındandır (Osman, 1957; Özer, 2013). Babüssaade, Arz Odası, Cihannüma Kasrı ve çevredeki yapı kalıntılarını birlikte gösteren eski saray tasvirleri, günümüze ulaşmayan mekân ilişkilerinin hamamla birlikte değerlendirilmesi gerektiğine işaret eder (Osman, 1957; Özer, 2013). Kum Kasrı'na ilişkin tarihî plan ise hamamın kasırla kurduğu mekânsal bağlantı ve saray içi dolaşım düzeni açısından önemli bir karşılaştırma belgesi niteliğindedir (Osman, 1957; Özer & Dündar, 2019) (Şekil 3). Nara Özgünlük Belgesi'nde özgünlüğün malzeme ve biçimin yanında bilgi kaynaklarının çeşitliliği ve kültürel bağlamla birlikte değerlendirilebileceği vurgulanmaktadır (ICOMOS, 1994). Bu yaklaşım, Kum Kasrı Hamamı gibi parçalı korunmuş yapılarda eski planlar, görsel belgeler, kazı verileri, yapı izleri ve karşılaştırmalı örneklerin birlikte kullanılmasını yöntemsel açıdan gerekli kılar.

Şekil 3. Kum Kasrı ve çevresine ilişkin tarihî plan (Osman, 1957); hamamın kasır yapısı ve saray içi mekânsal ilişkiler bağlamında değerlendirilmesine olanak sağlamaktadır.

Ekrem Hakkı Ayverdi'ye ait 1969 tarihli Kum Kasrı Hamamı planı, yapının yakın dönem belgeleme tarihindeki yerini göstermesi bakımından önemlidir (Şekil 4). Bu plan, sıcaklık, eyvan/halvet düzeni, külhan ve su deposu gibi mekânların ölçüsel ve şematik ilişkilerini ortaya koyarak, yapının mevcut rölöve ve restitüsyon verileriyle karşılaştırılmasına olanak sağlar. Kum Kasrı Hamamı'nın plan şeması, yapım tekniği ve saray yerleşkesiyle ilişkisi üzerine yapılan güncel değerlendirmeler de tarihî planlar, kazı verileri ve mevcut yapı izlerinin birlikte okunması gerektiğini göstermektedir (Diri Akyıldız, 2018; Özer & DüNDAR, 2019). ICOMOS'un 1996 tarihli Principles for the Recording of Monuments, Groups of Buildings and Sites belgesi, kültürel mirasın fiziksel biçimini, durumunu ve kullanımını belgeleyen kayıt süreçlerinin koruma eyleminin temel parçası olduğunu belirtmektedir (ICOMOS, 1996). Kum Kasrı Hamamı örneğinde tarihî planlar, rölöve çizimleri, fotoğrafik belgeleme ve analiz paftaları arasındaki ilişki, restitüsyon kararlarının güvenilirlik düzeylerini değerlendirmek için doğrudan kullanılabilir bir veri zemini oluşturur.

Şekil 4. Kum Kasrı Hamamı'na ilişkin 1969 tarihli plan (Ayverdi, 1969); sıcaklık, servis hacimleri, üst örtü ve mekân organizasyonunun önceki belgeleme verileriyle karşılaştırılmasına imkân vermektedir.

Kum Kasrı Hamamı'nın mevcut korunmuşluk durumu, yapının neden çok katmanlı bir koruma değerlendirmesi gerektirdiğini açık biçimde ortaya koymaktadır. Hamamın sıcaklık, ılıkılık, su deposu, küllhan ve cehennemlik gibi bölümleri farklı derecelerde okunabilir durumdadır. Buna karşılık soğukluk/soyunmalık bölümü ve hamamın kasırla kurduğu mekânsal bağ, ancak arkeolojik izler, tarihî planlar ve karşılaştırmalı değerlendirmeler yardımıyla yorumlanabilir. Bu nedenle Kum Kasrı Hamamı'nın koruma bağlamı, mimari biçimin yanında teknik sistemlerin belge değeri ve bu sistemlerin okunabilirliği üzerinden de kurulmalıdır.

Edirne hamamları üzerine yapılan çalışmalar, Kum Kasrı Hamamı'nın değerlendirilmesinde önemli bir karşılaştırmalı zemin sunmaktadır. Büyükdığan'ın (1991) Edirne hamamlarının restitüsyon sorunlarına ilişkin çalışmasında tarihlendirme, tek veya çifte hamam niteliği, mevcut olmayan bölümler, sonraki dönem ekleri, mekânların özgün işlevleri, plan elemanları, üst

örtü ve aydınlatma başlıkları temel sorun alanları olarak tanımlanmaktadır. Bu sınıflama, Kum Kasrı Hamamı için doğrudan uygulanabilir niteliktedir; çünkü yapıda hem kayıp mekânlara ilişkin belirsizlikler hem de teknik hacimlerin işlevsel yorumuna dair sorunlar bulunmaktadır. Ayrıca üst örtü ve aydınlatma kararları, fiziksel tamamlama sorunu olmanın ötesinde, hamamın iç mekân karakterini ve kullanım biçimini belirleyen temel tasarım bileşenleri olarak değerlendirilmelidir.

Büyükdığan'ın (1998) II. Murad çağı Edirne hamamlarında üst örtü ve aydınlatma düzenlerine ilişkin çalışması, Kum Kasrı Hamamı'nı doğrudan aynı tarihsel gruba yerleştirmekten çok, Edirne hamam geleneğinde mekân, açıklık, üst örtü, geçiş alanı ve aydınlatma arasındaki ilişkileri anlamak açısından önemlidir. Bu çalışma, hamam yapılarında kubbe, tonoz, geçiş elemanları ve ıslıklık düzenlerinin örtü sistemiyle birlikte mekânın işlevi ve algısıyla ilişkili tasarım kararları olarak ele alınması gerektiğini göstermektedir. Bu çerçevede, Osmanlı hamam mimarisini yapım tekniği, mekânsal kurgu ve ışık düzeni ilişkisi içinde değerlendiren daha geniş literatürle de uyumludur. Kuban'ın Osmanlı mimarisine ilişkin değerlendirmeleri, hamam yapılarında plan, örtü ve mekânsal hiyerarşi arasındaki ilişkinin dönemsel mimari dilin parçası olduğunu göstermektedir (Kuban, 2007). Benzer biçimde Eyice ve Erken'in Osmanlı hamamları üzerine çalışmaları, hamamların plan şeması, üst örtü düzeni ve kullanım birimleri açısından tipolojik olarak okunabileceğini ortaya koymaktadır (Eyice, 1960; Erken, 1973).

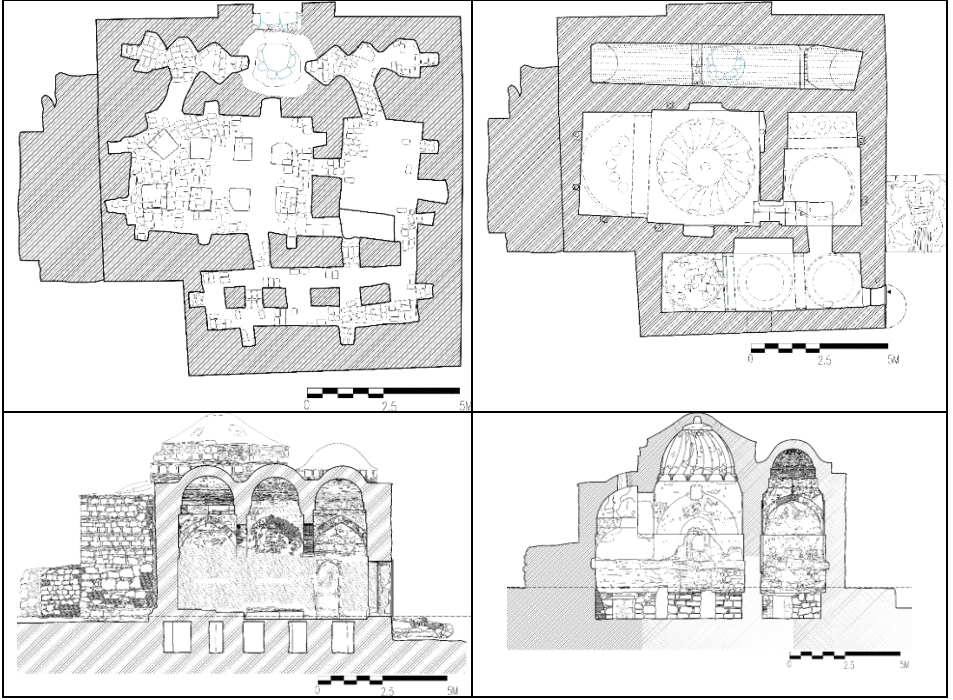
Kum Kasrı Hamamı gibi arkeolojik izler, teknik sistemler ve ziyaretçi düzenlemeleri içeren yapılarda koruma problemi fiziksel müdahale ile sınırlı değildir. ICOMOS'un 2008 tarihli Interpretation and Presentation of Cultural Heritage Sites tüzüğü, kültürel miras alanlarında yorumlama ve sunumun koruma sürecinin tamamlayıcı bir bileşeni olduğunu vurgulamaktadır. Bu bağlamda Kum Kasrı Hamamı'nda ahşap platformlar, cam koruma yüzeyleri, teknik hacimlerin görünürlüğü, ziyaretçi dolaşımı ve alan içi yönlendirme, kullanım düzenlemesi olmanın yanında yapının kamusal okunabilirliği bakımından da değerlendirilmelidir.

Bu çerçevede Kum Kasrı Hamamı'nın koruma bağlamı üç temel düzeyde ele alınabilir. Birinci düzey, yapının Edirne Sarayı içindeki tarihsel ve mekânsal konumudur. Bu düzeyde hamam, saray yerleşkesinin kayıp mimari bütünlüğü içinde değerlendirilmelidir. İkinci düzey, yapının kendi fiziksel ve teknik özellikleridir. Bu düzeyde sıcaklık, ıhlıklık, külhan, su deposu, cehennemlik, üst örtü ve malzeme katmanları birbirleriyle ilişkili sistemler olarak ele alınmalıdır. Üçüncü düzey ise uygulama sonrası durumdur. Bu düzeyde restorasyon kararlarının alandaki karşılığı, ziyaretçi dolaşımı, arkeolojik izlerin sunumu, bakım sürekliliği ve alan yönetimi bakımından değerlendirilmelidir.

3. Belgeleme Verileri ve Rölöve Bulguları

Kum Kasrı Hamamı Koruma Projesi'nin temel dayanaklarından biri, yapının mevcut durumunun ölçüsel olarak belgelenmesiyle birlikte fiziksel izlerin, malzeme katmanlarının, bozulma türlerinin ve teknik sistemlerinin birlikte okunmasıdır. Koruma projelerinde rölöve, mevcut yapının geometrik kaydını üretmenin yanında, yapının geçirdiği dönemleri, müdahale izlerini, özgün ve muhdes katmanları, bozulma biçimlerini ve restitüsyon kararlarına temel oluşturabilecek fiziksel verileri tanımlayan analitik bir belge niteliği taşır (Ahunbay, 2017; ICOMOS, 1996; Letellier et al., 2007). Bu nedenle Kum Kasrı Hamamı'nda rölöve süreci, plan, kesit ve görünüşlerin hazırlanmasının yanında fotoğraflık belgeleme, malzeme analizi, bozulma analizi ve yapısal izlerin değerlendirilmesiyle birlikte yürütülmüştür.

Yapının mevcut durumunda sıcaklık, ılıkılık, su deposu, külhan ve cehennemlik bölümleri farklı korunmuşluk düzeylerinde okunabilmektedir. Buna karşılık soğukluk/soyunmalık bölümü, kasırla ilişkili mekân bağlantıları ve çevredeki bazı yapı izleri ancak kazı verileri, eski planlar ve karşılaştırmalı değerlendirmeler aracılığıyla yorumlanabilir durumdadır. Bu parçalı korunmuşluk, rölöve belgelerinin var olan yapı kütlelerini kaydetmesinin yanında, eksik veya değişmiş mekânların hangi veri gruplarıyla tartışılabileceğini de ortaya koymasını gerekli kılmıştır. Proje kapsamında hazırlanan rölöve paftaları bu nedenle yapının mevcut mekânsal düzenini, korunmuşluk durumunu ve teknik izlerini gösteren temel belge grubu olarak değerlendirilmelidir (Şekil 5).

Şekil 5. Kum Kasrı Hamamı röölve plan ve kesitleri; mevcut yapı kütlesi, sıcaklık, servis hacimleri ve teknik sistemlerin korunmuşluk düzeylerini belgelemektedir (Yazarın kişisel arşivi).

Kum Kasrı Hamamı'nın röölve verileri, hamamın mekânsal organizasyonunun sıcaklık merkezli bir düzen içinde kurulduğunu göstermektedir. Sıcaklık mekânında seki, niş, döşeme izleri, duvar yüzeylerindeki sıva katmanları ve örtüye geçiş elemanları birlikte okunabilmektedir. Bu izler, plan şemasının yanı sıra kullanım biçimini ve iç mekân karakterini de anlamaya yardımcı olur. Hamam yapılarında sıcaklık bölümü; ısı, buhar, ışık, döşeme altı sistemi ve üst örtü düzeninin bir arada çalıştığı ana mekândır. Bu nedenle sıcaklık mekânında belgelenen fiziksel izler, koruma projesi açısından yüksek belge değeri taşır (Şekil 6).

Şekil 6. Sıcaklık bölümünde seki, niş, sıva katmanları ve döşeme izlerinin görünümü (Özer, 2013); mekânsal kullanım izleri ile malzeme bozulmalarının birlikte okunmasına olanak sağlamaktadır.

Yapının teknik sistemlerine ilişkin en önemli verilerden biri cehennemlik bölümüdür. Cehennemlikte görülen taşıyıcı ayaklar, döşeme altı boşlukları, almaşık örgü izleri ve ısıtma sistemine ilişkin kalıntılar, hamamın üst mekân organizasyonu ile birlikte teknik altyapı üzerinden de değerlendirilmesi gerektiğini göstermektedir. Osmanlı hamamlarında ısıtma sistemi; külhan, su deposu, döşeme altı boşlukları ve duvar içi sıcak hava dolaşımıyla birlikte çalışan bütüncül bir teknik düzendir. Bu nedenle Kum Kasrı Hamamı'nda cehennemlik ve külhan bölümlerinin belgelenmesi, yapının özgün işleyişini anlamak ve koruma kararlarını bu teknik bütünlük içinde değerlendirmek bakımından belirleyicidir (Şekil 7).

Şekil 7. Cehennemlik bölümünde taşıyıcı ayaklar, almasıık örgü ve döşeme altı boşluklarının görünümü (Özer, 2013); hamamın teknik sisteminin rölöve ve restitüsyon kararları açısından taşıdığı belge değerini ortaya koymaktadır.

Yapıda sıva kayıpları, nem izleri, çatlaklar, yüzey aşınmaları ve malzeme farklılıkları açık biçimde izlenebilmektedir. Söz konusu izler, yapının geçirdiği bozulma süreçlerini ve önceki müdahaleleri değerlendirmeye olanak sağlar. Bu bağlamda rölöve fotoğrafları, mevcut durumun görsel kaydı olmanın yanında bozulma analizi ve müdahale kararlarına temel oluşturan tanısıl belgeler olarak ele alınmalıdır.

Belgeleme sürecinde zemin döşemeleri ve döşeme altı boşlukları ayrıca önem taşımaktadır. Kum Kasrı Hamamı'nda sıcaklık mekânı ve teknik hacimlerde görülen döşeme izleri, özgün kullanım seviyelerinin, sonraki dönem müdahalelerinin ve bazı kayıp elemanların değerlendirilmesine katkı sağlar. Hamam yapılarında yapım tekniği duvar ve örtü sistemiyle sınırlı değildir; döşeme, tesisat, hypocaust sistemi, su deposu ve külhan ilişkisi yapının teknik kimliğini oluşturan temel bileşenlerdir. Bu nedenle Kum Kasrı Hamamı'nda rölöve bulgularının plan ve kesit ölçeğinde olduğu kadar, döşeme ve teknik altyapı düzeyinde de değerlendirilmesi gerekmektedir.

Yapının dış çevresinde kazı sonrası ortaya çıkan duvar izleri ve kalıntılar, Kum Kasrı Hamamı'nın mevcut ayakta duran kütleleriyle sınırlı biçimde ele alınamayacağını göstermektedir. Hamamın kasırla ilişkisi, çevredeki duvar kalıntıları, olası dolaşım aksları ve kayıp mekân bağlantıları, koruma projesinin saray yerleşkesi bağlamında değerlendirilmesini zorunlu kılar. Arkeolojik kalıntıların parçalı ve farklı seviyelerde korunmuş olması, tarihî planlar ve karşılaştırmalı örneklerle birlikte okunması gereken bir veri alanı üretmektedir (Şekil 8). Bu durum, Kum Kasrı Hamamı'nda belgeleme verilerinin mevcut

yapıya ilişkin kararların yanında yapı-çevre ilişkisine yönelik değerlendirmeleri de yönlendirdiğini göstermektedir.

Şekil 8. Edirne Sarayı Kum Kasrı Hamamı'nın arkeolojik kazı sonrası ve restorasyon öncesi görünümü.

Kaynak: EYSK arşivi, 2010; aktaran Özer, 2014.

Rölöve verilerinin bir diğer önemli katkısı, özgün ve muhdes müdahale izlerinin ayrıştırılmasına olanak sağlamasıdır. Duvar yüzeylerinde farklı harç türleri, çimento esaslı onarımlar, yüzey kaplamaları, boya izleri, derz müdahaleleri ve malzeme değişimleri okunabilmektedir. Bu izler, özgün inşaa evresiyle birlikte sonraki kullanım, terk edilme, onarım ve müdahale süreçlerini de belgelemektedir. Bu bağlamda Kum Kasrı Hamamı'nda rölöve, tek bir tarihsel dönemin kaydı olarak değil, farklı dönemlere ait fiziksel katmanların birlikte okunmasına imkân veren çok katmanlı bir belge olarak değerlendirilmelidir. Nara Özgünlük Belgesi'nde vurgulanan bilgi kaynaklarının çeşitliliği ve kültürel bağlamın dikkate alınması ilkesi, bu tür parçalı korunmuş yapılarda özgünlüğün “ilk inşaa durumu” ile birlikte yapının tarihsel katmanları ve belge değeri üzerinden de değerlendirilmesini desteklemektedir (ICOMOS, 1994).

Bu bağlamda Kum Kasrı Hamamı'nın belgeleme verileri dört ana grupta değerlendirilebilir. İlk grup, mevcut yapı kütesini, mekân sınırlarını ve korunmuş mimari elemanları ortaya koyan rölöve çizimleridir. İkinci grup, sıcaklık, cehennemlik, külhan, su deposu, tonozlu hacimler ve zemin izlerini belgeleyen fotoğraflık kayıtlardır. Üçüncü grup, malzeme ve bozulma analizlerine temel oluşturan yüzey, harç, sıva, taş, tuğla ve muhdes müdahale verileridir. Dördüncü grup ise tarihî planlar, 1969 planı, kazı bulguları ve karşılaştırmalı Edirne hamamları verilerinden oluşmaktadır. Bu dört veri grubu birlikte değerlendirildiğinde, Kum Kasrı Hamamı Koruma Projesi'nin mevcut durumu belgeleyen ve sonraki analiz-karar aşamalarını besleyen çok katmanlı bir veri sistemi oluşturduğu görülmektedir.

Sonuç olarak Kum Kasrı Hamamı'nda rölöve ve belgeleme süreci, yapının mevcut fiziksel durumunu kaydetmenin ötesinde, koruma kararlarının bilimsel dayanağını oluşturan çok katmanlı bir analiz alanı üretmiştir. Rölöve paftaları, fotoğraflık belgeler, teknik sistem izleri, malzeme ve bozulma verileri ile tarihî planlar birlikte değerlendirildiğinde, yapının korunması ve sunumu için alınacak kararların belge değeri, teknik işleyiş, malzeme sürekliliği ve uygulama sonrası okunabilirlik bağlamında ele alınması gerektiği anlaşılmaktadır. Bu nedenle bir sonraki bölümde, rölöve bulgularını tamamlayan malzeme analizi ve yapım katmanları, müdahale kararlarına temel oluşturan veri grubu olarak değerlendirilecektir.

4. Malzeme Analizi ve Yapım Katmanları

Kum Kasrı Hamamı Koruma Projesi'nde malzeme analizi, yapının mevcut fiziksel durumunu belgeleyen teknik bir altlık olmanın yanında, restitüsyon ve restorasyon kararlarının dayandığı temel veri gruplarından biridir. Tarihî yapılarda malzeme tanımı; kullanılan taş, tuğla, harç veya sıva türlerinin belirlenmesiyle birlikte özgün yapım evresini, sonraki dönem müdahalelerini ve korunması gereken katmanları ayırt etmeye olanak sağlayan analitik bir yöntemdir. Feilden, müdahale kararı öncesinde yapının malzeme özelliklerinin ve yapısal davranışının anlaşılması gerektiğini vurgular (Feilden, 2003). Jokilehto ise tarihî malzemenin fiziksel niteliğinin yanında yapının tarihsel sürekliliğini taşıyan belge değeri bulunduğunu belirtir (Jokilehto, 1999).

Kum Kasrı Hamamı'nın malzeme örgüsü, yapının hem Osmanlı saray yapıları içindeki yerini hem de geçirdiği müdahale süreçlerini okumaya imkân verir. Yapıda taş, tuğla ve almalı duvar örgüsünün birlikte kullanılması, Edirne'deki erken ve klasik Osmanlı dönemi hamamlarında gözlenen yapım teknikleriyle ilişkilidir. Koruma projesi kapsamında hazırlanan rölöve çizimleri ve fotoğraflık belgeleme verileri, Kum Kasrı Hamamı'nın yaklaşık 24 × 12 m boyutlarında olduğunu; banyo mekânları, su deposu ve külhan bölümlerinin büyük ölçüde ayakta kaldığını, soğukluk/soyunmalık duvarlarının ise kalıntı düzeyinde günümüze ulaştığını göstermektedir. Bu nedenle yapının restitüsyon değerlendirmesi, korunmuş hacimler ile çevredeki duvar izlerinin birlikte okunmasına dayandırılmıştır.

Yapının duvarlarında görülen almalı örgü, taş ve tuğla malzemenin yapısal, dönemsel ve teknik bir ifade taşıdığını göstermektedir. Yine Kum Kasrı Hamamı Koruma Projesi kapsamında hazırlanan rölöve çizimleri, fotoğraflık belgeleme ve malzeme analizleri, yapının cephelerinde moloz taş, kaba yonu taş, kesme taş ve tuğlanın farklı örgü düzenleri içinde birlikte kullanıldığını göstermektedir. Özellikle bazı cephelerde taş sıralarıyla bir veya iki sıra tuğla dizisinin birlikte kullanıldığı, taş blokların yer yer düşey tuğla elemanlarla çevrelendiği ve duvar yüzeylerinde farklı dönem müdahalelerine işaret eden malzeme değişimlerinin izlenebildiği anlaşılmaktadır. Cehennemlik bölümünde görülen moloz taş örgü

ve döşeme altı boşlukları ise yapının teknik işleyişine ilişkin önemli fiziksel veriler sunmaktadır. Bu tespitler, malzeme analizinin yalnızca mevcut dokuyu tanımlamakla sınırlı olmadığını; özgün yapım evresi, sonraki müdahale katmanları ve teknik sistem ilişkilerinin ayrıştırılmasına da katkı sağladığını göstermektedir.

Osmanlı hamamlarında duvar örgüsü, üst örtü ve teknik sistemler arasında doğrudan ilişki bulunmaktadır. Hamamlar, sıcaklık ve buhar koşullarına bağlı olarak yüksek nem, ısı değişimi ve su hareketine maruz kalan yapılardır. Bu nedenle kullanılan harç ve sıva türleri, yüzey bitişinin yanında yapının teknik işleyişinin de parçasıdır. Ertuğrul'un hamam yapıları ve literatürüne ilişkin çalışmasında vurguladığı gibi, Osmanlı hamamları plan tipolojileriyle birlikte sıcaklık, ılıklik, halvet, eyvan, külhan ve su deposu gibi birimlerin işlevsel ilişkisi üzerinden değerlendirilmelidir. Bu tipolojik çerçeve, Kum Kasrı Hamamı'ndaki sıcaklık, teknik hacimler, örtü sistemi ve malzeme kullanımı arasındaki ilişkiyi yorumlamak açısından önemlidir.

Kum Kasrı Hamamı'nda malzeme analizinin temel katkılarından biri, özgün ve muhdes katmanları ayırt etmeye olanak sağlamasıdır. Yapıda taş, tuğla, horasan harçlı sıva, çimento esaslı harç ve sonradan eklenmiş yüzey kaplamaları gibi farklı malzeme türlerinin birlikte görülmesi, yapının tekil bir inşa evresiyle açıklanamayacağını ortaya koyar. Nara Özgünlük Belgesi'nde özgünlüğün biçim ve malzemenin yanında bilgi kaynaklarının güvenilirliği, kültürel bağlam, kullanım, teknik ve gelenekle birlikte değerlendirilmesi gerektiği belirtilmektedir (ICOMOS, 1994). Bu çerçevede Kum Kasrı Hamamı'ndaki malzeme farklılıkları, yapının kullanım, terk edilme, müdahale ve koruma geçmişini yansıtan belge katmanları olarak ele alınmalıdır.

Sıva ve harç katmanları, Kum Kasrı Hamamı'nda malzeme analizinin en kritik bileşenleri arasında yer almaktadır. Yapı yüzeylerinde izlenen sıva kayıpları, harç farklılıkları, onarım izleri ve katman değişimleri; özgün yapım tekniğinin, sonraki müdahale süreçlerinin ve yüzeylerin suyla kurduğu ilişkinin okunmasına olanak sağlamaktadır. Özellikle sıcaklık, ılıklik, su deposu ve külhan çevresindeki yüzeylerde farklı sıva ve harç izlerinin takip edilebilmesi, mekânların kullanım seviyeleri, nem etkileri ve müdahale geçmişi açısından önemli veriler üretmektedir. Bu nedenle sıva ve harç katmanları, müdahale kararlarında hangi yüzeyin korunacağı, hangi uyumsuz katmanın kaldırılacağı ve hangi alanlarda sağlamlaştırma yapılacağı konusunda belirleyici bir veri grubu olarak değerlendirilmelidir.

Yapıdaki tuğla kullanımı da restitüsyon ve müdahale kararları açısından önem taşımaktadır. Kum Kasrı Hamamı'nda duvarlarda kaba yonu taş, düzgün kesme taş ve tuğlanın almaşık ve kasetleme düzeni içinde kullanıldığı; örtü sistemi, kemerler, tonozlar ve kubbelerde ise tuğla malzemenin daha belirgin bir yapısal rol üstlendiği görülmektedir. Bu durum, tuğlanın yalnızca dolgu veya yüzey

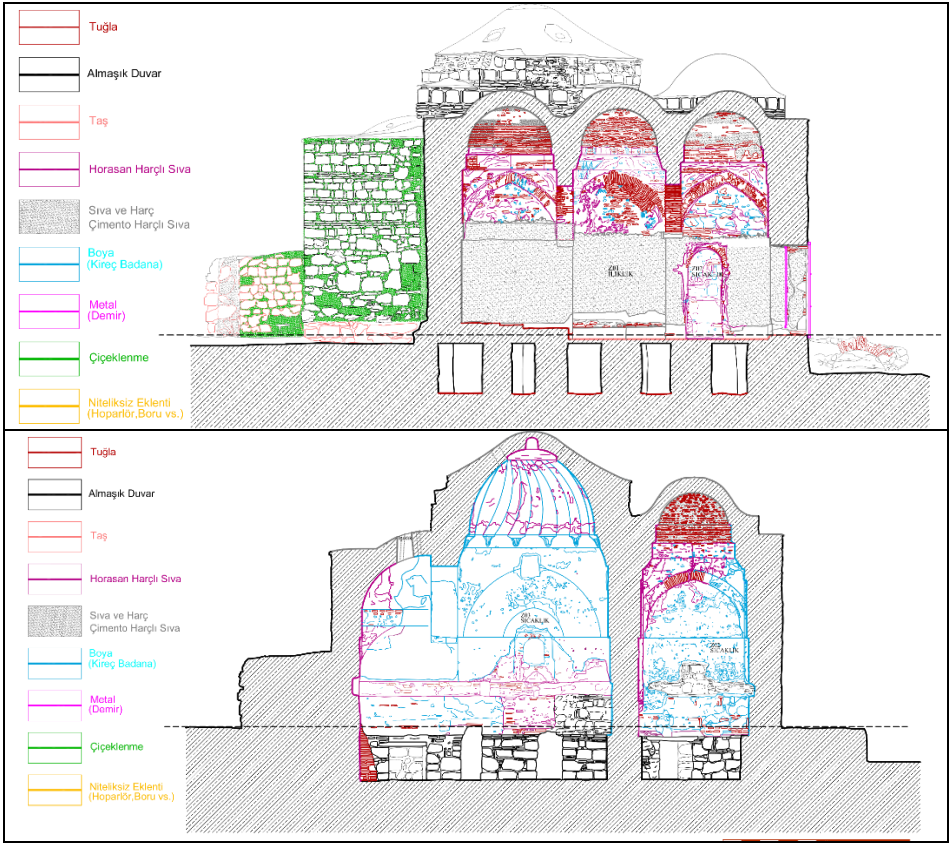
bileşeni olarak değil, geçiş elemanları ve örtü sisteminin taşıyıcı-mekânsal karakterini belirleyen temel yapı öğelerinden biri olarak ele alınmasını gerektirir. Restorasyon müdahalelerinde tuğla malzemenin korunması, eksik kısımların tamamlanması ve yeni malzemenin özgün dokudan ayırt edilebilirliği bu nedenle dikkatle değerlendirilmelidir.

Taş malzeme açısından bakıldığında, yapının duvar örgüsünde kullanılan moloz ve kesme taşların farklı dönemsel ve yapısal anlamlar taşıdığı görülmektedir. Moloz taşın tuğla ile birlikte kullanımı ana taşıyıcı duvar örgüsünün karakterini oluştururken; bazı kesme taş kullanımları daha nitelikli yüzey, kapı açıklığı, üst sıra veya müdahale alanlarıyla ilişkili olabilir. Bu nedenle malzeme analizi, taş türünü belirtmekle yetinmemeli; taşın konumu, işlevi, örgü içindeki yeri ve çevresindeki harç-tuğla ilişkisiyle birlikte değerlendirilmelidir. Böyle bir okuma, hem özgün örgü sistemini hem de sonraki dönem onarımlarını ayırt etmeye olanak sağlar.

Malzeme analizinde metal elemanlar, muhdes ekler ve çağdaş müdahale izleri de dikkate alınmalıdır. Hamamın zaman içinde farklı kullanımlara maruz kalmış olması, bazı yüzeylerde sonradan eklenmiş malzeme, bağlantı, kaplama veya taşıyıcı olmayan düzenlemelerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu tür unsurların tümünün doğrudan kaldırılması gerektiği varsayılmamalıdır. Ancak yapının teknik işleyişini bozan, malzeme uyumsuzluğu yaratan veya özgün yüzeylerin okunmasını engelleyen muhdes müdahaleler, malzeme analizi, bozulma analizi ve müdahale paftalarıyla birlikte değerlendirilmelidir.

Kum Kasrı Hamamı Koruma Projesi'nde malzeme analizinin restorasyon kararlarına katkısı üç düzeyde okunabilir. Birinci düzey, özgün veya tarihsel değer taşıyan malzemenin korunmasıdır. Taş-tuğla örgü, horasan esaslı sıva ve harç izleri, döşeme kalıntıları ve teknik sistem yüzeyleri bu kapsamda belge değeri taşıyan malzeme gruplarıdır. İkinci düzey, uyumsuz veya yapının okunabilirliğini zayıflatan malzeme müdahalelerinin tanımlanmasıdır. Çimento esaslı sıvalar, niteliksiz dolgular, sonradan eklenmiş yüzey kaplamaları ve geçirimsiz müdahaleler bu bağlamda değerlendirilmelidir. Üçüncü düzey ise yeni müdahalelerin malzeme diliyle ilgilidir. Restorasyon sürecinde tamamlanan, korunan veya yeniden düzenlenen elemanların özgün dokuyla uyumlu, ancak gerektiğinde ayırt edilebilir olması gerekir.

Bu çerçevede malzeme analizi, Kum Kasrı Hamamı'nda restitüsyon güvenilirliği ve müdahale sınırlarını belirleyen temel karar alanlarından biridir. Hangi duvar parçasının özgün örgüyü temsil ettiği, hangi sıva katmanının korunması gerektiği, hangi harç müdahalesinin uyumsuz olduğu veya hangi yüzeyin sağlamlaştırılacağı gibi kararlar doğrudan malzeme verilerinden beslenmektedir. Bu nedenle malzeme analizi paftası, koruma projesinin görsel eki değil, müdahale kararlarının bilimsel gerekçesini kuran ana belgelerden biri olarak değerlendirilmelidir (Şekil 9).

Şekil 9. Kum Kasrı Hamamı malzeme analizi paftası (Yazarın kişisel arşivi); taş, tuğla, almaşık örgü, sıva-harç katmanları, muhdes malzeme kullanımları ve müdahale izlerinin ayrıştırılmasına olanak sağlamaktadır.

Sonuç olarak Kum Kasrı Hamamı'nda malzeme analizi ve yapım katmanlarının değerlendirilmesi, yapının tarihî malzeme özelliklerini tanımlamanın yanında koruma projesinin hangi değerleri korumayı, hangi uyumsuz müdahaleleri gidermeyi ve hangi yeni müdahaleleri sınırlı biçimde üretmeyi hedeflediğini gösterir. Bu nedenle malzeme analizi, bir sonraki bölümde ele alınacak bozulma analiziyle birlikte okunmalıdır. Malzeme türü, yapım tekniği ve bozulma biçimi arasındaki ilişki kurulmadan, müdahale kararlarının koruma ilkeleri açısından tutarlı biçimde değerlendirilmesi mümkün değildir.

5. Bozulma Analizi ve Koruma Problemleri

Kum Kasrı Hamamı Koruma Projesi'nde bozulma analizi, malzeme analizinin devamı olarak ele alınmalıdır. Tarihî yapılarda malzeme türlerinin, yapım tekniklerinin ve müdahale katmanlarının belirlenmesi, bu verilerin bozulma biçimleriyle ilişkilendirilmesi durumunda koruma kararlarına dönüşebilir. Bu nedenle bozulma analizi, hasarlı alanların pafta üzerinde gösterilmesinin yanında; bozulmanın nedeni, yayılımı, malzeme ile ilişkisi, yapısal ve çevresel etkileri ve müdahale önceliği açısından değerlendirilmesini gerektirir. Feilden'in tarihî

yapıların korunmasına ilişkin yaklaşımında vurguladığı gibi, herhangi bir müdahale kararından önce yapının bozulma nedenlerinin anlaşılması, tanı ve belgeleme sürecinin temel koşuludur (Feilden, 2003).

Hamam yapılarında bozulma süreçleri, birçok anıtsal yapı türüne göre daha karmaşıktır. Bunun temel nedeni, hamamların su, buhar, ısı, nem, döşeme altı sıcak hava dolaşımı, külhan, su deposu ve atık su sistemlerinin birlikte çalıştığı teknik yapılar olmasıdır. Osmanlı hamamlarında sıcaklık, ılıkılık, cehennemlik, külhan ve su deposu arasındaki ilişki, işlevsel düzenin yanında yapının malzeme davranışını da belirleyen bütünleşik bir sistem oluşturur (Diri Akyıldız, 2018; Eyice, 1997). Ertuğrul (2009), hamamların İslam ve Osmanlı kent yaşamında su yapıları içinde özel bir yer tuttuğunu ve hamam kültürünün mimari, teknik ve toplumsal boyutlarıyla birlikte değerlendirilmesi gerektiğini belirtmektedir. Bu nedenle Kum Kasrı Hamamı'nda görülen nem, sıva kaybı, tuzlanma, yüzey bozulması, çatlak ve biyolojik oluşum gibi sorunlar, atmosferik etkilere bağlı yüzey bozulmalarının yanında hamamın teknik işleyişi, terk edilme süreci ve malzeme davranışıyla ilişkili koruma problemleri olarak ele alınmalıdır.

Kum Kasrı Hamamı'nın bozulma analizinde ilk dikkat çeken sorun grubu, nem ve su etkisine bağlı yüzey bozulmalarıdır. Sıcaklık, ılıkılık, su deposu ve külhan çevresindeki yüzeylerde görülen sıva kayıpları, yüzey aşınmaları, çiçeklenme/tuzlanma izleri ve biyolojik oluşumlar; yapının uzun süre açıkta kalması, örtü sistemindeki eksiklikler, çevresel drenaj sorunları ve malzeme uyumsuzluklarıyla birlikte değerlendirilmelidir (Feilden, 2003; Küçükkaya, 2013). Hamam yapılarında nem, özgün kullanım düzeninin parçası olan su, buhar ve ısı dolaşımıyla ilişkili olsa da, terk edilme ve bakım eksikliği sonrasında yapı malzemeleri üzerinde kontrolsüz bir bozulma mekanizmasına dönüşmektedir. Bu nedenle Kum Kasrı Hamamı'nda nem kaynaklı sorunların analizi, özgün teknik işleyişi, kullanım sonrası terk edilme sürecini ve güncel çevresel etkileri birlikte dikkate alan çok bileşenli bir değerlendirme gerektirir (Ahunbay, 2017; Feilden, 2003).

İkinci sorun grubu, çatlaklar ve yüzey kopmalarıdır. Kum Kasrı Hamamı'nda tonozlu hacimler, üst örtüye geçiş alanları, duvar-örtü birleşimleri ve sıcaklık mekânı yüzeylerinde görülen çatlak ve yüzey kayıpları, yapısal davranışla malzeme bozulmasının birlikte değerlendirilmesini gerekli kılar. Bu çerçevede, Kum Kasrı Hamamı'nda çatlak ve yüzey kopmalarının yerel yüzey sorunlarıyla sınırlanamayacağını; duvar-örtü-teknik sistem ilişkisi içinde okunması gerektiğini ortaya koymaktadır.

Üçüncü önemli bozulma grubu, uyumsuz veya nitelsiz müdahale izleridir. Kum Kasrı Hamamı'nın farklı dönemlerde savaşlar, doğal afetler, insan tahribatı, terk edilme ve kullanım değişiklikleriyle karşı karşıya kaldığı bilinmektedir. Özer ve Dündar (2019), yapının savaşlar, doğal afetler ve insan tahribatına maruz kaldığını; Harb-i Umumi sırasında cephanelik olarak kullanıldığını, sonrasında

sahipsiz kaldığını ve mermer kurna, ayna taşı ve işlemeli raf gibi değerli parçalarının kaybolduğunu belirtmektedir. Bu tür kayıplar, taşınabilir mimari elemanların yok olmasıyla birlikte mekânın kullanım mantığının, yüzey düzeninin ve özgün donatı sisteminin bozulması anlamına gelir. Bu nedenle bozulma analizi, kayıp elemanları “eksik parça” düzeyinde değil, restitüsyon güvenilirliğini etkileyen veri kaybı olarak da değerlendirmelidir.

Çimento esaslı harç, sıva ve yüzey kaplamaları gibi geç dönem müdahaleleri, Kum Kasrı Hamamı’nda ayrıca dikkate alınması gereken bir bozulma katmanıdır. Tarihî taş-tuğla-horasan sistemleriyle uyumsuz çimento esaslı malzemeler, buhar geçirgenliği, tuz hareketi, yüzey ayrışması ve nem tutma davranışı bakımından yapıya zarar verebilir. Ahunbay, tarihî yapılarda onarım malzemelerinin özgün malzemeyle fiziksel ve kimyasal uyumunun korunması gerektiğini; aksi durumda onarımın koruyucu olmaktan çok bozulmayı hızlandırıcı bir etki yaratabileceğini vurgular (Ahunbay, 2017). Bu nedenle Kum Kasrı Hamamı’ndaki çimento esaslı müdahalelerin tespiti, restorasyon kararlarında hangi yüzeylerin temizleneceği, hangi katmanların korunacağı ve hangi müdahalelerin sınırlandırılacağı açısından belirleyicidir.

Bozulma analizinde yüzey kirlenmeleri, kalıcı lekeler ve biyolojik oluşumlar da ayrı bir başlık olarak değerlendirilmelidir. Yapının açıkta kalmış bölümlerinde yoğun kirlenme, yüzeyde koyulaşma, yosunlanma ve bitkilenme gibi sorunların görülmesi, estetik etkinin yanında malzeme korunumu açısından da önemlidir. Bu tür oluşumlar taş, tuğla ve harç yüzeylerinde nem tutulumunu artırabilir, tuz kristalleşmesini hızlandırabilir ve yüzey ayrışmalarına neden olabilir. ICOMOS’un tarihî yapıların belgelenmesine ilişkin ilkeleri, mevcut durumun mimari ölçü ve biçimle birlikte malzeme durumu, bozulma biçimleri ve çevresel koşullarla birlikte kaydedilmesi gerektiğini ortaya koyar (ICOMOS, 1996). Bu yaklaşım, Kum Kasrı Hamamı’nda bozulma analizinin müdahale öncesi tanı sürecinin ayrılmaz parçası olarak ele alınmasını desteklemektedir.

Kum Kasrı Hamamı’nda bozulma sorunlarının önemli bir kısmı, üst örtü ve dış çevre ilişkisiyle bağlantılıdır. Özer ve Dünder (2019)’ın aktardığına göre, hamamın 1960’lı yıllarda askerî amaçla kullanıldığı dönemde üst örtü ve soğukluk iç duvar yüzeyleri ile zemini çimentolu harçla kaplanmış; ılık ve sıcaklık bölümlerinin zemin döşemesi kaldırılarak cehennemlik kotuna inilen bir merdiven eklenmiştir. Bu veri, yapının doğal bozulmalarla birlikte kullanım değişikliği ve müdahale süreçleriyle de dönüştüğünü göstermektedir. Bu nedenle bozulma analizi, özgün bozulma süreçleri ile insan kaynaklı müdahale izlerini ayırt etmeli; hangi izlerin korunacak tarihsel katman, hangilerinin kaldırılacak uyumsuz müdahale olduğunu belirlemede kullanılmalıdır.

Cehennemlik ve teknik sistemlerle ilişkili bozulmalar, Kum Kasrı Hamamı özelinde ayrıca önem taşımaktadır. Kazı ve rölöve verileri, yapının cehennemlik, su deposu ve külhan sisteminin korunmuş izler sunduğunu göstermektedir. Kum

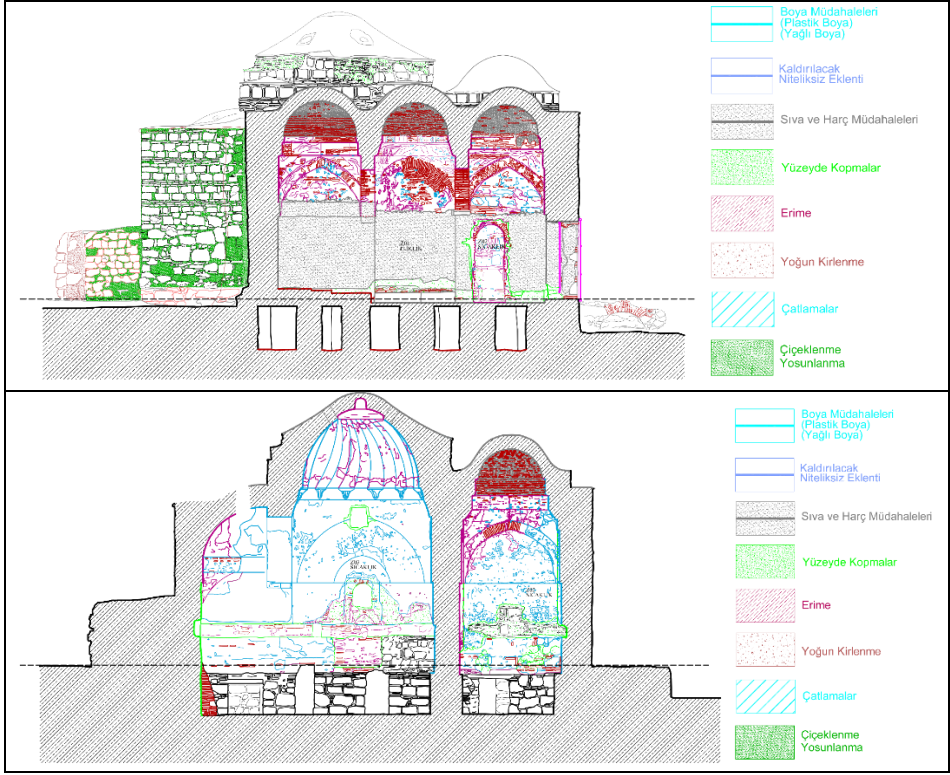
Kasrı Hamamı'nda banyo mekânları, su deposu ve külhan bölümleri büyük ölçüde okunabilir durumdayken, soğukluk/soyunmalık bölümüne ait duvarlar kalıntı düzeyinde izlenebilmektedir. Kazı sonrası ortaya çıkan mimari eleman izleri, soğukluk mekânının sınırları, banyo mekânlarının özgün döşeme seviyeleri ve su deposu çevresindeki teknik düzen hakkında veri sağlamaktadır. Bu nedenle bozulma analizi, üst kotta görülen duvar ve yüzey sorunlarıyla sınırlı tutulmamalı; döşeme altı sistemler, ısıtma boşlukları, cehennemlik ilişkisi ve teknik altyapının korunmuşluk durumu da değerlendirmeye dâhil edilmelidir.

Hamam yapılarında aydınlatma ve üst örtü düzeni, yalnızca mekânsal konfor ya da estetik algı açısından değil, bozulma analizi ve restitüsyon güvenilirliği bakımından da önemlidir. Önge'nin eski Türk hamamlarında aydınlatmaya ilişkin çalışması, hamam mekânlarında doğal ışığın çoğunlukla üst örtüdeki ışıklıklar ve aydınlık fenerleri aracılığıyla sağlandığını ortaya koymaktadır (Önge, 1978). Edirne hamamları üzerine yapılan çalışmalar da üst örtü, geçiş öğeleri ve ışıklık düzeninin hamam mekânlarının özgün işleyişi, iç mekân algısı ve biçimsel karakteri açısından birlikte değerlendirilmesi gerektiğini göstermektedir (Büyükdıgan, 1998; Diri Akyıldız, 2018). Bu çerçevede Kum Kasrı Hamamı'nda üst örtüdeki kayıplar, ışıklık düzeninin bozulması ve uygulama sonrası yeniden kurulan örtü sisteminin iç mekân ışık karakterini ne ölçüde yansıttığı, restorasyon estetiğinin ötesinde mekânsal özgünlük ve yorumlama sorunu olarak ele alınmalıdır. Bu nedenle üst örtü ve aydınlatmaya ilişkin bozulma ve müdahale kararları, restitüsyon güvenilirliğiyle birlikte değerlendirilmelidir.

Bozulma analizinin müdahale kararlarıyla ilişkisi, koruma projesinin en kritik aşamalarından biridir. Malzeme ve bozulma paftalarında tanımlanan çatlaklar, yüzey kopmaları, sıva-harç bozulmaları, çiçeklenme, yosunlanma, yoğun kirlenme, niteliksiz ekler ve uyumsuz müdahaleler; restorasyon paftalarında temizlik, sağlamlaştırma, derz yenileme, harç müdahalesi, yüzey koruma, bitkilenme temizliği ve sınırlı tamamlama kararlarına dönüşmektedir. Bu dönüşümün açıkça izlenebilmesi, koruma projesinin bilimsel tutarlılığı açısından önemlidir. Çünkü analiz paftası ile müdahale paftası arasında doğrudan ilişki kurulmadığında, restorasyon kararları tanıdan kopuk uygulama önerileri gibi görünme riski taşır.

Bu bağlamda Kum Kasrı Hamamı'nda bozulma analizinin üç temel işlevi bulunmaktadır. Birinci işlev, mevcut bozulma türlerini ve yayılımını belgelemektir. İkinci işlev, bozulmanın nedenlerini malzeme, çevre, teknik sistem ve önceki müdahalelerle ilişkilendirmektir. Üçüncü işlev ise müdahale sınırlarını belirlemektir. Hangi yüzeyin temizleneceği, hangi sıva veya harç katmanının korunacağı, hangi çatlakların yapısal değerlendirme gerektirdiği, hangi muhdes malzemenin kaldırılacağı ve hangi arkeolojik izlerin korunup sunulacağı gibi kararlar, doğrudan bozulma analizinden türemelidir. Bu nedenle

bozulma paftası, hasar tespit çiziminin ötesinde, restorasyon müdahalesinin gerekçelendirme aracıdır (Şekil 10).

Şekil 10. Kum Kasrı Hamamı bozulma analizi paftası (Yazarın kişisel arşivi); çatlak, yüzey kaybı, sıva-harç bozulması, yoğun kirlenme, çiçeklenme/yosunlanma, niteliksiz müdahale ve malzeme uyumsuzluğu gibi koruma problemlerinin mekânsal dağılımını göstermektedir.

Şekil 8'de gösterilen bozulma türlerinin müdahale kararlarına nasıl dönüştüğünü açıklamak amacıyla, başlıca bozulma türleri, olası nedenleri ve bunlara karşı geliştirilen koruma yaklaşımları birlikte değerlendirilmiştir (Tablo 2).

Tablo 2. Bozulma türleri, olası nedenler ve müdahale kararları arasındaki ilişki

Bozulma türü	Olası neden	Etkilenen alan	Müdahale yaklaşımı
Nem ve tuzlanma	Açıkta kalma, drenaj sorunu, teknik sistem kalıntıları	Sıcaklık, ılıkılık, su deposu çevresi	Nem kaynağının kontrolü, yüzey temizliği, tuz analizine bağlı müdahale
Sıva/harç kaybı	Nem, uyumsuz müdahale, yüzey ayrışması	İç duvar yüzeyleri	Sağlamlaştırma, uyumlu harçla sınırlı tamamlama
Çatlak ve yüzey kopması	Yapısal hareket, örtü-duvar ilişkisi, malzeme yorulması	Tonoz, kemer, geçiş alanları	Yapısal gözlem, çatlak izleme, lokal onarım
Biyolojik oluşum	Nem, açıkta kalma, bakım eksikliği	Dış yüzeyler, çevre kalıntıları	Bitkilenme temizliği, periyodik bakım
Uyumsuz çimento müdahalesi	Geç dönem onarımları	Sıva, derz, zemin yüzeyleri	Kontrollü kaldırma, uyumlu malzeme ile yenileme
Arkeolojik izlerde görünürlük kaybı	Cam yüzey kirlenmesi, bakım eksikliği	Çevre kalıntıları	Cam yüzey bakımı, açıklayıcı sunum, izleme

Tablo 2’de özetlenen ilişki, Kum Kasrı Hamamı’nda bozulma analizinin yalnızca hasar türlerini belgeleyen bir tespit aşaması olmadığını; malzeme türü, çevresel etki, teknik sistem, önceki müdahaleler ve uygulama sonrası bakım gereksinimleriyle birlikte değerlendirilmesi gereken karar üretici bir araç olduğunu göstermektedir. Bu nedenle bozulma türleri, doğrudan müdahale önerilerine bağlanmalı; temizlik, sağlamlaştırma, harç müdahalesi, uyumsuz eklerin kaldırılması, arkeolojik izlerin korunması ve bakım-izleme süreçleri analiz paftalarıyla ilişkilendirilmelidir.

Sonuç olarak Kum Kasrı Hamamı’nda bozulma analizi, yapının korunmuşluk durumunu belgelemenin yanında malzeme analizi, restitüsyon güvenilirliği ve restorasyon müdahale kararları arasında bağ kurar. Nem, tuzlanma, çatlak, yüzey kaybı, sıva-harç bozulması, biyolojik oluşum ve uyumsuz müdahale izleri, hasar türü olmanın ötesinde yapının kullanım geçmişi, terk edilme süreci, teknik sistemleri ve uygulama sonrası bakım ihtiyacı hakkında bilgi üretir. Bu nedenle Kum Kasrı Hamamı Koruma Projesi’nde bozulma analizi, müdahale kararlarının fiziksel onarımla sınırlı kalmaması; yapının uzun vadeli korunabilirliği ve uygulama sonrası bakım-sunum sürekliliğiyle ilişkilendirilmesi için temel bir aşamadır.

6. Restitüsyon Güvenilirliği: Veri Kaynakları ve Yorum Sınırları

Kum Kasrı Hamamı Koruma Projesi'nde restitüsyon kararları, yapının kayıp bölümlerini tamamlamaya yönelik çizimsel bir işleminden çok, farklı belge türlerinin güvenilirlik düzeylerine göre sınıflandırıldığı yorumlayıcı bir süreç olarak değerlendirilmelidir. Parçalı korunmuş yapılarda restitüsyon, mevcut izlerin doğrudan okunabildiği alanlar ile tarihî belge, kazı verisi veya karşılaştırmalı örnekler üzerinden önerilebilen alanlar arasında ayırım yapılmasını gerektirir. Bu ayırım kurulmadığında restitüsyon çizimi, bilimsel temsilden çok varsayımsal bir bütünleme aracına dönüşebilir. Venedik Tüzüğü'nün restorasyon ve tamamlamaya ilişkin temel ilkelerinde de eksik kısımların tamamlanmasının varsayımına dayandırılmaması, müdahalenin tarihsel ve estetik belgeye saygılı biçimde yürütülmesi gerektiği vurgulanmaktadır (ICOMOS, 1964). Bu nedenle Kum Kasrı Hamamı'nda restitüsyon güvenilirliği, çizilen sonucun biçimsel tutarlılığı kadar, her kararın hangi veri türüne dayandığının açıklanmasıyla değerlendirilmelidir.

Kum Kasrı Hamamı'nda restitüsyon kararlarını yönlendiren en güçlü veri grubunu mevcut yapı izleri oluşturmaktadır. Sıcaklık, ılıkılık, su deposu, külhan ve cehennemlik gibi mekânlara ait duvar örgüsü, kemer, örtü ve döşeme izleri, yapının özgün mekânsal ve teknik düzenine ilişkin doğrudan fiziksel kanıtlar sunmaktadır. Bu nedenle söz konusu izler, restitüsyon değerlendirmesinde en yüksek güvenilirlik düzeyine sahip veri grubu olarak ele alınabilir. Mevcut rölöve planı, Kum Kasrı Hamamı'nda mekânların kuzeyden güneye doğru soyunmalık, ılıkılık, sıcaklık ve su deposu şeklinde sıralandığını; ılıkılık ve sıcaklık bölümlerinin kubbe, sıcaklık eyvanı ile su deposunun ise tonozla örtüldüğünü göstermektedir. Benzer biçimde kaba yonu taş, düzgün kesme taş ve tuğlanın duvarlarda almaşık ve kasetleme düzeni içinde kullanıldığı; örtü sistemi ve kemerlerde ise tuğla kullanımının öne çıktığı anlaşılmaktadır. Bu veriler, yapının korunmuş bölümlerinde restitüsyon kararlarının mevcut fiziksel izler ve belgelenebilir mimari elemanlar üzerinden temellendirilebildiğini ortaya koymaktadır.

Kazı bulguları ve arkeolojik izler, mevcut yapı kalıntılarını tamamlayan ikinci önemli veri alanını oluşturmaktadır. Kum Kasrı Hamamı'nda kazı sonrası ortaya çıkarılan döşeme seviyeleri, cehennemlik izleri, soğukluk/soyunmalık bölümüne ait kalıntılar ve teknik sistemle ilişkili veriler, yapı kütesinin günümüze ulaşmayan veya kısmen korunmuş bölümlerinin değerlendirilmesinde belirleyicidir. Banyo mekânları, su deposu ve külhan büyük ölçüde okunabilir durumdayken, soğukluk/soyunmalık bölümüne ait duvar ve mimari eleman izleri daha parçalı bir veri grubu oluşturmaktadır. Bu nedenle restitüsyon kararları, tipolojik kabullerle sınırlı tutulmamalı; döşeme seviyeleri, duvar izleri, cehennemlik bağlantıları ve teknik altyapı verileriyle birlikte

temellendirilmelidir. Bu yaklaşım, kayıp veya kısmen korunmuş mekânlarda restitüsyon önerilerinin fiziksel ve arkeolojik kanıtlarla denetlenmesini sağlar.

Tarihî planlar, eski çizimler ve görsel belgeler, restitüsyon kararlarının karşılaştırmalı biçimde denetlenmesini sağlayan temel veri gruplarından biridir. Kum Kasrı Hamamı'na ilişkin tarihî planlar, Ayverdi'ye ait 1969 tarihli plan, eski fotoğraflar ve güncel rölöve verileri birlikte okunduğunda, yapıdaki değişim, onarım ve müdahale süreçleri izlenebilir hâle gelmektedir. Bu karşılaştırmalı okuma, mevcut fiziksel izlerin farklı dönemlerde üretilmiş belge gruplarıyla denetlenmesine ve restitüsyon kararlarının güvenilirlik düzeylerinin ayrıştırılmasına olanak sağlar. Bu nedenle tarihî planlar ve eski çizimler, doğrudan “özgün durumun kopyası” olarak değil, yapının değişim sürecini ve müdahale katmanlarını anlamaya yarayan belge grupları olarak değerlendirilmelidir.

Karşılaştırmalı Edirne hamamları ve Osmanlı hamam tipolojisi, özellikle fiziksel izlerin yetersiz kaldığı alanlarda destekleyici veri sağlar. Kum Kasrı Hamamı'nın bazı mekân düzenleri doğrudan mevcut izlerle açıklanabilirken; üst örtü, aydınlatma, sıcaklık düzeni ve servis mekânı ilişkileri Edirne hamamları ve daha geniş Osmanlı hamam tipolojisiyle birlikte değerlendirilmelidir. Osmanlı hamam tipolojisinde klasik haçvari dört eyvanlı ve köşe hücreli düzen, ortası kubbeli sıcaklık bölümünün dört yöne tonozlu eyvanlarla açıldığı ve köşelerde halvet hücrelerinin yer aldığı bir şema olarak tanımlanmaktadır; bu tipin Edirne Saray Hamamı ve Tahtakale Hamamı gibi örneklerde de izlendiği belirtilmektedir (Eyice, 1960; Ertuğrul, 2009). Kum Kasrı Hamamı'ndaki sıcaklık mekânı, eyvanlaşan açıklıklar, kubbeli merkez ve teknik hacim ilişkisi bu tipolojik çerçeveye birlikte değerlendirilebilir. Ancak karşılaştırmalı tipoloji, fiziksel izlerin yerine geçmemeli; belirsiz alanlarda yorum sınırını belirleyen destekleyici bir veri olarak kullanılmalıdır (Tablo 3).

Tablo 3. Kum Kasrı Hamamı'nda restitüsyon kararlarının güvenilirlik düzeyleri

Güvenilirlik düzeyi	Veri dayanağı	Yapıdaki karşılığı	Temsil / müdahale ilkesi
Yüksek	Doğrudan mevcut yapı izi	Sıcaklık, ılıkılık, su deposu, külhan, cehennemlik izleri	Koruma, sağlama, sınırlı tamamlama
Orta-yüksek	Kazı bulguları + mevcut iz	Soğukluk sınırları, döşeme seviyeleri, teknik bağlantılar	Sınır gösterimi, kontrollü temsil

Orta	Tarihî plan + mevcut iz karşılaştırması	Kasır-hamam ilişkisi, bazı dolaşım bağlantıları	Yorumlu restitüsyon
Düşük	Tipolojik karşılaştırma	Üst örtü ayrıntıları, kayıp donatı, bazı aydınlatma düzenleri	Tamamlamadan kaçınma, açıklayıcı temsil
Belirsiz	Yetersiz fiziksel/belgesel veri	Kayıp mekân bağlantıları	Varsayımdan kaçınma, araştırmaya açık bırakma

Tablo 3'te özetlenen güvenilirlik düzeyleri, Kum Kasrı Hamamı'nda restitüsyon kararlarının tek tip bir kesinlik düzeyiyle ele alınamayacağını göstermektedir. Mevcut yapı izleri ve kazı bulgularına dayanan kararlar daha yüksek güvenilirlik taşıırken, tarihî planlar ve karşılaştırmalı örneklerle desteklenen alanlar kontrollü yorum gerektirmektedir. Fiziksel veya belgesel verinin yetersiz kaldığı bölümlerde ise restitüsyon önerileri kesin tamamlama kararları olarak değil, araştırmaya açık ve sınırlı varsayım alanları olarak değerlendirilmelidir. Bu ayrım, müdahale sınırlarının belirlenmesi açısından da temel bir denetim aracı oluşturmaktadır. Bu veri grupları birlikte ele alındığında, Kum Kasrı Hamamı'nın restitüsyonunda en yüksek güvenilirlik düzeyinin mevcut yapı izleri ve kazı verileriyle doğrulanabilen mekân ve elemanlara ait olduğu görülür. Sıcaklık, ılıkılık, su deposu, külhan, cehennemlik, duvar örgüsü ve bazı örtü izleri bu kapsamda değerlendirilebilir. Buna karşılık kayıp soğukluk/soyunmalık bölümü, kasırla bağlantı, bazı döşeme ve donatı elemanları, üst örtü ayrıntıları ve aydınlatma düzeni daha karmaşık veri gruplarına dayanmaktadır. Bu nedenle restitüsyon paftalarında doğrudan yapı izine dayanan kararlarla, eski belgeye, karşılaştırmalı örneğe veya yorumlayıcı kabule dayanan kararların ayrı gösterilmesi gerekir. Böyle bir ayrım, restitüsyonun bilimsel niteliğini güçlendirir ve daha sonraki araştırmalara açık alanları görünür kılar.

Üst örtü ve aydınlatma kararları, Kum Kasrı Hamamı'nın restitüsyon güvenilirliği açısından özel bir önem taşır. Hamam yapılarında kubbe, tonoz, fener, ışıklık ve geçiş elemanları, örtme işlevinin yanında iç mekânın ısı, buhar, ışık ve mahremiyet koşullarını belirleyen temel mimari unsurlardır (Önge, 1978; Büyükdığan, 1998). Edirne Piyâde Kışla-i Hümâyûnu Hamamı üzerine yapılan çalışma, soyunmalık ve hela bölümleri dışındaki hamam mekânlarında pencere kullanımının sınırlı tutulduğunu; ısı kaybını azaltmak ve mahremiyeti sağlamak amacıyla doğal aydınlatmanın üst örtüdeki ışıklıklar ve fenerler aracılığıyla çözüldüğünü göstermektedir (Osmanoğlu, 2025). Bu karşılaştırmalı veri, Kum Kasrı Hamamı'nda üst örtü ve aydınlatma kararlarının yalnızca biçimsel bir

restitüsyon meselesi olarak değil, mekânın işlevsel karakteri, ısı-buhar dengesi ve mahremiyet ilişkisi üzerinden değerlendirilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır.

Kum Kasrı Hamamı'ndaki sıcaklık mekânının restitüsyonu, plan ve kesit verilerinin birlikte değerlendirilmesini gerektirir. Plan şeması, mekânların yatay ilişkisini gösterirken; hamam yapılarında gerçek işleyiş büyük ölçüde kesitte okunur. Cehennemlik, döşeme altı boşlukları, külhan, su deposu, duvar içi ısı ve su kanalları, üst örtü ve ıslıklık düzeni, ancak kesit düzleminde birlikte anlaşılabilir. Kayıp soğukluk/soyunmalık bölümü, restitüsyon güvenilirliği açısından en dikkatli ele alınması gereken alanlardan biridir. Mevcut kalıntılar, eski planlar ve kazı bulguları bu bölümün sınırları ve bağlantıları hakkında veri sunsa da, üst örtü, iç düzen, donatı ve kullanım ayrıntıları bakımından belirsizlikler bulunmaktadır. Özer ve Dündar (2019), Kum Kasrı Hamamı'nın hamam-kasır ilişkisini eski fotoğraflar ve çizimlerin ortaya koyduğunu; ancak Kum Kasrı ve hamamın aynı anda inşa edilmediğinin anlaşıldığını, ayrıca 1760 ve 1810 tarihli keşif defterlerinde hamama Kum Kasrı'nın sobalı oda penceresinden geçildiğinin belirtildiğini aktarmaktadır. Bu bilgi, hamamın kasırla ilişkisinin plan düzlemiyle birlikte kullanım ve dolaşım düzeyinde de yorumlanması gerektiğini gösterir. Ancak bu tür belgeler, doğrudan fiziksel izlerle desteklenmediği alanlarda dikkatli ve sınırlı bir restitüsyon dili gerektirir.

Teknik sistemlere ilişkin restitüsyon kararları da farklı güvenilirlik düzeylerine sahiptir. Cehennemlik, külhan, su deposu ve döşeme altı sistemlerde bazı izler doğrudan gözlenebilirken, bazı bağlantılar karşılaştırmalı örnekler veya teknik mantık üzerinden yorumlanabilir. Kum Kasrı Hamamı'nda cehennemlik ve teknik hacimlerin belgelenmiş olması önemli bir avantajdır; ancak eksik kanallar, kayıp döşeme parçaları, kazan ve su dağıtım sistemi gibi unsurların restitüsyonu kesinlik iddiasıyla değil, olasılık derecesi belirtilerek ele alınmalıdır. Edirne'deki başka hamam örneklerinde cehennemlik, pöhrenk, künk, su deposu ve külhan sistemlerinin ayrıntılı olarak belgelenmiş olması, Kum Kasrı Hamamı için karşılaştırmalı teknik zemin sunar; ancak her yapının kendi korunmuşluk düzeyi ve müdahale geçmişi ayrı değerlendirilmelidir.

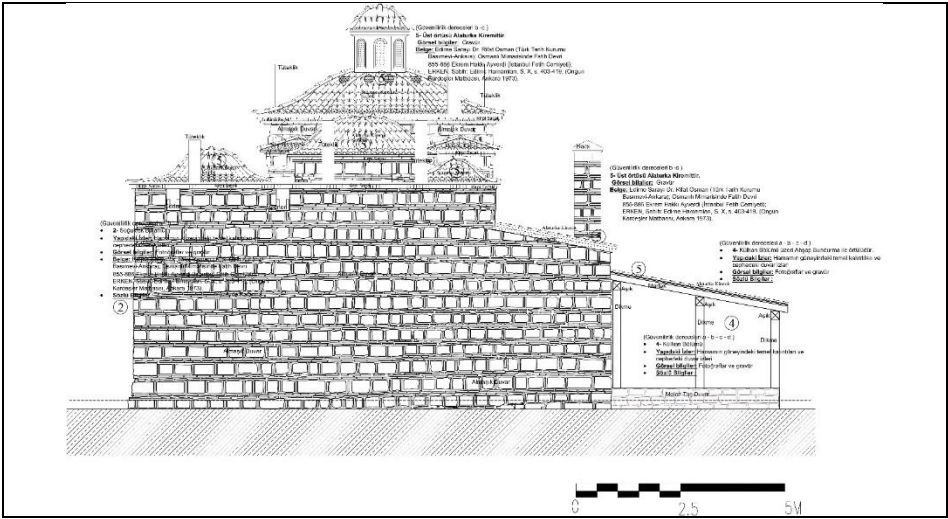
Restitüsyon güvenilirliği açısından muhdes müdahalelerin ayırt edilmesi de önemlidir. Kum Kasrı Hamamı'nın 20. yüzyılda farklı kullanımlara konu olması, çimento esaslı kaplamalar, zemin değişiklikleri, geç dönem müdahaleleri ve bazı kayıp elemanlarla sonuçlanmıştır. Özer ve Dündar (2019), hamamın askerî amaçla kullanıldığı dönemde üst örtü, iç duvar yüzeyleri ve zeminde çimentolu harç uygulamalarının yapıldığını; ıslıklık ve sıcaklık bölümlerinin zemin döşemesinin kaldırılarak cehennemlik kotuna inen bir merdiven eklendiğini belirtmektedir. Bu tür müdahaleler, mevcut durumda görülen her izin özgün kabul edilemeyeceğini göstermektedir. Dolayısıyla restitüsyon sürecinde yapı izleri de kendi içinde eleştirel olarak değerlendirilmelidir; fiziksel olarak mevcut olmak, bir unsurun özgün olduğu anlamına gelmez.

Bu noktada restitüsyon paftalarında güvenilirlik derecelerinin açıkça gösterilmesi, projenin bilimsel niteliği açısından belirleyicidir. Doğrudan yapı izine dayanan elemanlar, tarihî plan ve fotoğraflarla desteklenen bölümler, kazı bulgularına dayanan sınırlar, karşılaştırmalı örneklerden türetilen öneriler ve yorum gerektiren alanlar farklı sembol veya açıklamalarla ayrıştırılmalıdır. Böyle bir gösterim, proje ekibinin yanı sıra koruma kurulu, uygulama ekibi, akademik okuyucu ve gelecekteki araştırmacılar için de önemlidir. ICOMOS'un belgeleme ilkeleri, kültürel miras alanlarında kayıt süreçlerinin hem mevcut durumu hem de karar alma süreçlerini şeffaf biçimde desteklemesi gerektiğini vurgular (ICOMOS, 1996). Kum Kasrı Hamamı'nda güvenilirlik derecelerinin pafta üzerinde ayrıştırılması, restitüsyonun yöntemsel denetlenebilirliğini sağlayan temel araçlardan biridir (Şekil 11).

Restitüsyonun güvenilirlik düzeyleri ile müdahale sınırları arasında doğrudan bir ilişki bulunmaktadır. Güvenilirliği yüksek olan alanlarda daha belirgin koruma veya sınırlı tamamlama kararları alınabilirken, güvenilirliği düşük olan alanlarda temsil daha ihtiyatlı kurulmalıdır. Bu durum özellikle kayıp soğukluk bölümü, kasır bağlantısı, bazı üst örtü ayrıntıları ve teknik sistem bağlantıları için geçerlidir. Tamamlama kararı, yapının okunabilirliğini artırabilir; ancak yeterli veri bulunmadığında bu karar, yapının belge değerini gölgeleyen yeni bir kurguya dönüşebilir. Bu nedenle Kum Kasrı Hamamı'nda restitüsyon, restorasyon müdahalesinin sınırlarını belirleyen ana yöntemsel aşamalardan biri olarak görülmelidir.

Kum Kasrı Hamamı Koruma Projesi'nde restitüsyon güvenilirliği, uygulama sonrası sunum ve yorumlama sorunlarıyla da ilişkilidir. Restitüsyon paftalarında veri düzeyleri ayrıştırılmış olsa bile, uygulama sonrası alanda bu ayrım ziyaretçi tarafından okunamıyorsa, koruma kararının kamusal sunum boyutu zayıf kalabilir. Bu nedenle restitüsyon güvenilirliği teknik pafta düzeyiyle sınırlı tutulmamalı; alan içi yorumlama, bilgilendirme, arkeolojik izlerin gösterimi ve ziyaretçi dolaşımıyla birlikte düşünülmelidir. ICOMOS'un kültürel miras alanlarının yorumlanması ve sunumuna ilişkin tüzüğü, miras alanlarının anlamlarının kamuya aktarılmasında yorumlama araçlarının önemini vurgular (ICOMOS, 2008). Kum Kasrı Hamamı gibi parçalı korunmuş yapılarda, hangi bölümün özgün, hangisinin restitüe, hangisinin arkeolojik iz, hangisinin çağdaş müdahale olduğu anlaşılır biçimde sunulmadığında, koruma projesinin bilimsel açıklığı alanda yeterince karşılık bulamayabilir.

Sonuç olarak Kum Kasrı Hamamı'nda restitüsyon güvenilirliği, mevcut yapı izleri, kazı bulguları, tarihî plan ve fotoğraflar, karşılaştırmalı Edirne hamamları ve proje yorumları arasında kurulan çok katmanlı bir karar sistemi olarak değerlendirilmelidir. Bu sistemde her karar aynı güvenilirlik düzeyine sahip değildir; bazıları doğrudan fiziksel kanıta, bazıları tarihî belgeye, bazıları teknik karşılaştırmaya, bazıları ise kontrollü yorumlamaya dayanmaktadır. Bu ayrımın

Şekil 11. Kum Kasrı Hamamı restitüsyon paftası (Yazarın kişisel arşivi); mevcut yapı izleri, kazı verileri, tarihî belgeler, karşılaştırmalı örnekler ve yorum gerektiren alanlar arasındaki güvenilirlik düzeylerinin ayrıştırılmasına olanak sağlamaktadır.

7. Restorasyon Müdahale Kararları ve Müdahale Sınırları

Kum Kasrı Hamamı Koruma Projesi'nde restorasyon müdahale kararları, rölöve, malzeme analizi, bozulma analizi ve restitüsyon güvenilirliği aşamalarında elde edilen verilerin uygulamaya dönük karşılığı olarak değerlendirilmelidir. Müdahale kararları, hasarlı yüzeylerin onarılması veya eksik bölümlerin tamamlanmasıyla sınırlı görülmemeli; yapının belge değeri, malzeme özgünlüğü, teknik sistemleri, restitüsyon güvenilirliği ve uygulama sonrası okunabilirliği ile birlikte ele alınmalıdır. Venedik Tüzüğü'nde restorasyonun anıtın estetik ve tarihî değerini korumayı amaçlaması, varsayıma dayalı tamamlamalardan kaçınılması ve gerekli tamamlamaların bütünden ayırt edilebilir nitelikte olması gerektiği belirtilmektedir (ICOMOS, 1964). Bu çerçevede, Kum Kasrı Hamamı gibi parçalı korunmuş bir saray yapısında müdahale sınırlarının belirlenmesi açısından doğrudan önem taşır.

Restorasyon kararlarının ilk düzeyi, yapının mevcut ve belge değeri taşıyan malzemesinin korunmasıdır. Kum Kasrı Hamamı'nda taş-tuğla almaşık duvar örgüsü, horasan esaslı harç ve sıva izleri, cehennemlik kalıntıları, su deposu ve külhanla ilişkili teknik hacimler, döşeme izleri ve sıcaklık mekânına ait fiziksel kalıntılar korunması gereken temel belge gruplarını oluşturmaktadır. Bu nedenle Kum Kasrı Hamamı'ndaki müdahale kararları, görünür yüzeylerin iyileştirilmesinin yanında yapının teknik sistemlerinin ve belge niteliği taşıyan izlerinin korunmasına yönelmelidir.

Malzeme ve bozulma analizlerinde tanımlanan sorunların restorasyon müdahalelerine dönüştürülmesinde, özgün malzemeye uyumluluk ilkesi belirleyicidir. Yapıda görülen çimento esaslı harç ve sıva müdahaleleri, nitelsiz

dolgular, yüzey kaplamaları ve geçirimsiz malzemeler, özgün taş-tuğla-horasan sisteminin nem ve buhar geçirgenliğiyle uyumsuz sonuçlar doğurabilmektedir. Feilden, tarihî yapılarda kullanılacak müdahale malzemelerinin özgün malzemeyle fiziksel, kimyasal ve mekanik açıdan uyumlu olması gerektiğini belirtir (Feilden, 2003). Ahunbay da özgün malzeme ve yapım tekniğiyle uyumlu müdahalenin tarihî yapıların korunmasında temel koşul olduğunu vurgular (Ahunbay, 2017). Bu bağlamda Kum Kasrı Hamamı'nda derz, sıva, yüzey temizliği ve tamamlama kararları, çimento esaslı veya geçirimsiz müdahaleleri tekrarlamadan, tarihî malzemenin fiziksel davranışıyla uyumlu biçimde ele alınmalıdır.

Yapıda görülen yoğun kirlenme, yosunlanma, çiçeklenme, yüzey kaybı ve sıva-harç bozulmaları, müdahale kararlarının yüzey temizliğiyle sınırlandırılmayacağını göstermektedir. Temizlik uygulamaları, tarihî yüzeylerde malzeme kaybına yol açmayacak, özgün yüzey dokusunu bozmayacak ve sonraki bozulma süreçlerini hızlandırmayacak biçimde planlanmalıdır. Benzer biçimde tonozlar, kubbeler, geçiş elemanları, duvar-örtü birleşimleri ve sıcaklık mekânı yüzeylerinde görülen çatlaklar, görünür çatlakların doldurulması düzeyinde ele alınmamalı; çatlağın nedeni, yük aktarımı, nem etkisi, önceki müdahaleler ve üst örtü davranışıyla birlikte değerlendirilmelidir.

Üst örtüye ilişkin müdahale kararları, Kum Kasrı Hamamı'nda özel bir öneme sahiptir. Hamam yapılarında kubbe, tonoz, fener ve ışıklık düzeni, örtüleme işleviyle birlikte iç mekânın ışık, buhar, ısı ve mahremiyet koşullarını belirler. Edirne hamamları üzerine yapılan çalışmalar, üst örtü ve aydınlatma düzenlerinin hamam tipolojisinin önemli bileşenleri olduğunu ortaya koymaktadır. Piyâde Kışla-i Hümayûnu Hamamı üzerine yapılan çalışmada, hamamın iç mekânlarında ısı kaybını önlemek ve mahremiyeti sağlamak amacıyla pencere kullanımının sınırlı olduğu, aydınlatmanın üst örtüdeki ışıklıklar ve fenerlerle sağlandığı belirtilmektedir. Bu çerçevede, Kum Kasrı Hamamı'nda üst örtü müdahalesinin yapıyı dış etkilere karşı koruması kadar, iç mekân karakterini ve tarihî hamam deneyimini etkileyen bir koruma kararı olduğunu göstermektedir.

Kayıp veya kısmen korunmuş mekânlara ilişkin müdahale kararları, restitüsyon güvenilirliğiyle doğrudan ilişkilidir. Sıcaklık, ılıkılık, su deposu, külhan ve cehennemlik gibi bölümlerde fiziksel izler daha güçlü iken; soğukluk/soyunmalık bölümü ve kasır bağlantısı daha sınırlı belge grupları üzerinden yorumlanabilmektedir. Bu nedenle müdahale kararları, güvenilirliği yüksek alanlarda koruma ve sınırlı tamamlama; güvenilirliği düşük alanlarda ise daha ihtiyatlı temsil ve arkeolojik izlerin korunması yönünde farklılaşmalıdır. Fiziksel kanıt düzeyi düşük bölümlerde doğrudan tamamlama yerine temsil, sınır gösterimi veya yorumlayıcı sunum araçlarının kullanılması, varsayımsal bütünleme riskini azaltır.

Arkeolojik izlerin korunması ve sunumu, Kum Kasrı Hamamı'nda müdahale sınırlarının en hassas başlıklarından biridir. Yapının çevresinde ve bazı mekânlarında ortaya çıkan kalıntılar, hamamın saray yerleşkesi içindeki ilişkilerini anlamak bakımından değerli veriler sunmaktadır. Ancak bu tür izlerin doğrudan tamamlanması her zaman uygun değildir. ICOMOS'un arkeolojik mirasın korunmasına ilişkin ilkeleri, arkeolojik kalıntıların belgelenmesi, yerinde korunması, yönetilmesi ve kamuya doğru biçimde sunulması gerektiğini vurgular (ICOMOS, 1990). Bu bağlamda Kum Kasrı Hamamı'nda arkeolojik izlerin korunması, üzerlerinin örtülmesi veya çevrelerinin düzenlenmesiyle sınırlı görülmemeli; hangi izin özgün kalıntı, hangisinin restitüe edilen sınır, hangisinin çağdaş müdahale olduğu anlaşılır biçimde sunulmalıdır.

Restorasyon projesinde çağdaş müdahale elemanları, özellikle ziyaretçi dolaşımı ve arkeolojik izlerin korunması açısından önem taşımaktadır. Ahşap platformlar, cam koruma yüzeyleri, saçak veya koruyucu örtü elemanları gibi çağdaş ekler, yapının korunmasını ve ziyaret edilebilirliğini sağlamak amacıyla önerilebilir. Ancak bu tür müdahalelerde iki temel ilke dikkate alınmalıdır: müdahalenin tarihi dokuya zarar vermemesi ve yeni eklerin özgün yapıdan ayırt edilebilir olması. Burra Tüzüğü'nde kültürel önem taşıyan yerlerde müdahalenin yerin kültürel değerini azaltmayacak biçimde yapılması ve bakım, kullanım, yorumlama ve yönetim süreçlerinin birlikte düşünülmesi gerektiği belirtilmektedir (Australia ICOMOS, 2013). Kum Kasrı Hamamı özelinde bu yaklaşım, ziyaretçi dolaşımına yönelik eklerin işlevsel bir çözüm olduğu kadar koruma ve yorumlama stratejisinin de parçası olarak değerlendirilmesini gerektirir.

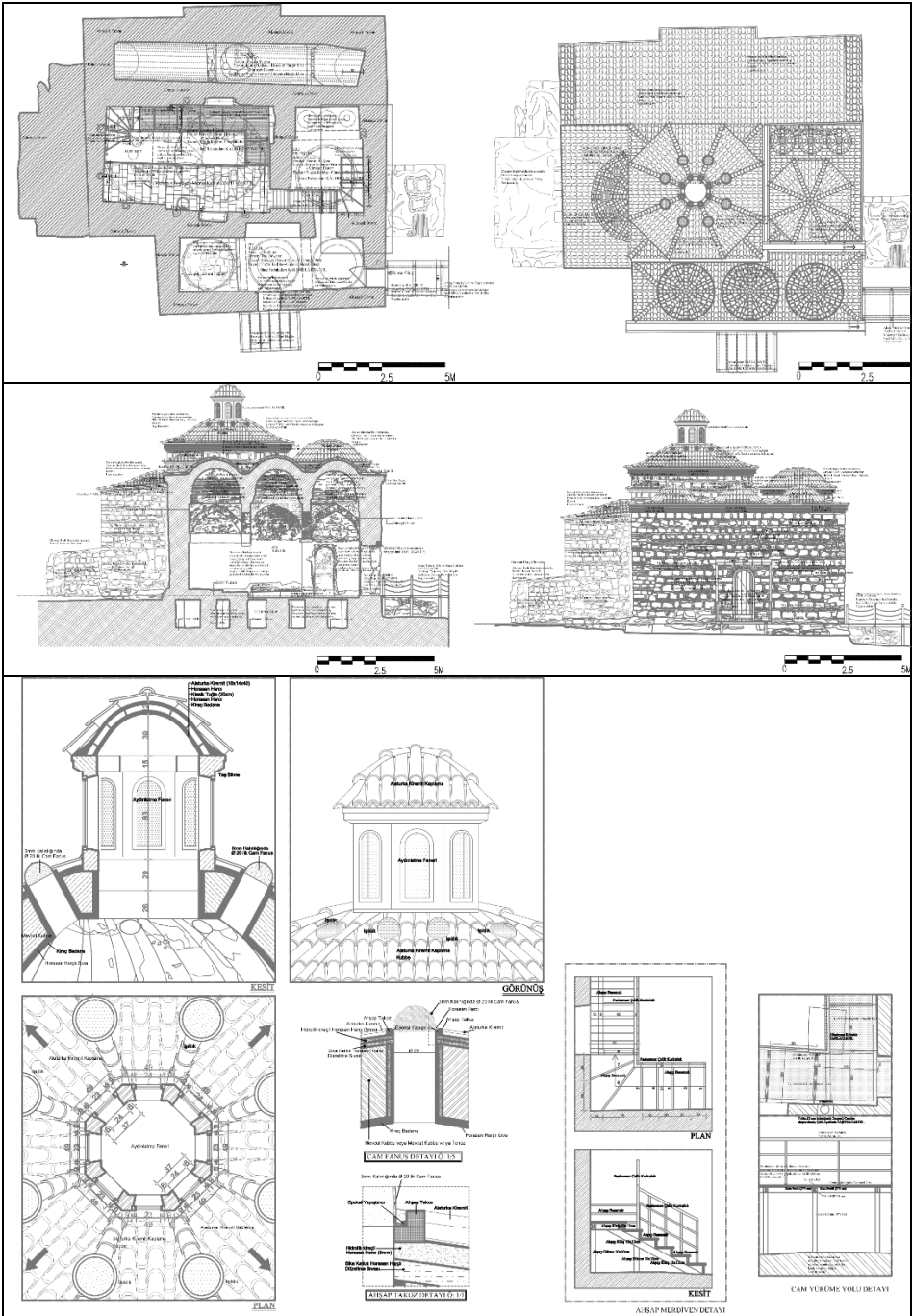
Müdahale sınırlarının belirlenmesinde yapının harabe değeri ile mekânsal okunabilirliği arasındaki denge de önemlidir. Kum Kasrı Hamamı kısmen ayakta kalmış, kısmen arkeolojik kalıntı niteliği taşıyan bir yapıdır. Bu tür yapılarda tüm kayıp elemanların tamamlanması, yapının harabe niteliğini ve tarihsel katmanlarını zayıflatır; buna karşılık hiçbir temsil yapılmaması da mekânsal ilişkilerin anlaşılmasını güçleştirebilir. Riegl'in anıt değerleri üzerine geliştirdiği kuramsal çerçeve, yaşlılık değeri, tarihsel değer ve kullanım değeri arasındaki gerilimlerin koruma kararlarını etkilediğini ortaya koyar (Riegl, 1982). Kum Kasrı Hamamı'nda müdahale kararları, bu değerler arasındaki dengeyi gözeterek; korunmuş izleri görünür kılan, eksik bölümleri ise kanıt düzeyine uygun biçimde temsil eden bir yaklaşımla ele alınmalıdır.

Bu noktada “tamamlama” ile “temsil” arasındaki fark özellikle vurgulanmalıdır. Tamamlama, kayıp bir elemanın malzeme ve biçim olarak yeniden üretilmesini ifade ederken; temsil, kayıp mekân veya elemanın sınırını, ilişkisini veya işlevini çağdaş ve ayırt edilebilir araçlarla göstermeyi hedefler. Kum Kasrı Hamamı'nda güvenilirliği yüksek fiziksel izlere sahip bölümlerde koruma ve sınırlı tamamlama kararları daha güçlü biçimde gerekçelendirilebilir.

Buna karşılık kasır bağlantısı, kayıp soğukluk düzeni veya bazı donatı elemanları gibi veri düzeyi daha sınırlı alanlarda, doğrudan rekonstrüktif tamamlamalar yerine iz gösterimi, döşeme farklılaştırması, bilgilendirme panoları, cam koruma yüzeyleri veya sınırlı kot/sınır işaretlemeleri daha uygun olabilir. Bu ayırım, koruma projesinin varsayımsal bütünleme riskini azaltır.

Kum Kasrı Hamamı'ndaki müdahale kararları üç temel grupta değerlendirilebilir. Birinci grup, özgün veya tarihsel belge değeri taşıyan malzeme ve izlerin korunmasına yönelik müdahalelerdir. Bunlar arasında taş-tuğla örgünün korunması, horasan esaslı sıva ve harç izlerinin sağlamlaştırılması, cehennemlik ve teknik sistem kalıntılarının belgelenerek korunması sayılabilir. İkinci grup, bozulmayı durdurmaya veya yavaşlatmaya yönelik müdahalelerdir. Çatlak onarımları, nem ve biyolojik oluşumlara karşı yüzey temizliği, uyumsuz çimento müdahalelerinin kaldırılması, derz ve harç onarımları bu kapsamda değerlendirilir. Üçüncü grup ise ziyaretçi dolaşımı, arkeolojik izlerin sunumu ve alanın okunabilirliği için geliştirilen çağdaş müdahalelerdir. Ahşap platformlar, cam yüzeyler ve çevre düzenlemeleri bu gruba girer.

Bu üç müdahale grubu, birbirinden bağımsız kararlar olarak değil, bütüncül koruma stratejisinin parçaları olarak ele alınmalıdır. Özgün malzemenin korunması, bozulmanın sınırlandırılması ve ziyaretçi erişiminin sağlanması arasında denge kurulmadığında, proje teknik bir onarım olarak kalabilir ya da sunum odaklı bir düzenlemeye dönüşerek yapıdaki belge değerini geri plana itebilir. Kum Kasrı Hamamı gibi parçalı korunmuş yapılarda koruma projesinin temel başarısı, bu üç düzey arasındaki dengeyi kurabilmesinde yatmaktadır. Bu nedenle müdahale paftası, yapılacak işlemleri listeleyen bir çizim olmanın ötesinde, belgeleme, analiz, restitüsyon ve uygulama sonrası koruma sürekliliği arasındaki ilişkinin görsel ifadesi olarak değerlendirilmelidir (Şekil 12).

Bu doğrultuda Kum Kasrı Hamamı Koruma Projesi'nde restorasyon müdahale kararları, mevcut yapı izlerinin korunması, uyumsuz malzeme ve bozulmaların giderilmesi, teknik sistemlerin belge değerinin sürdürülmesi, kayıp mekânların güvenilirlik düzeyine göre temsil edilmesi ve uygulama sonrası bakım-sunum sürekliliğinin sağlanması ilkeleri çerçevesinde değerlendirilmelidir. Müdahalenin sınırı, yapının fiziksel eksiklikleri kadar her kararın dayandığı veri düzeyi, yapının belge değeri ve uzun vadeli korunabilirliğiyle belirlenmelidir. Bu nedenle Kum Kasrı Hamamı, koruma projelerinde “ne kadar tamamlanmalı?” sorusundan çok, “hangi veriyle, hangi ölçüde, hangi koruma ve sunum hedefiyle müdahale edilmeli?” sorusunun önemini gösteren bir örnek olarak değerlendirilebilir.

8. Uygulama Sonrası Koruma Sürekliliği ve Alan Sunumu

Kum Kasrı Hamamı Koruma Projesi'nin değerlendirilmesinde uygulama sonrası durum, tamamlanmış fiziksel sonuçlar kadar koruma kararlarının uzun vadeli sürekliliği bakımından da ele alınmalıdır. Tarihî yapı koruma sürecinde uygulamanın tamamlanması, koruma eyleminin sona erdiği anlamına gelmez. Özellikle arkeolojik izler, teknik sistem kalıntıları ve çağdaş ziyaretçi düzenlemeleri içeren yapılarda bakım, izleme, sunum, yönlendirme ve alan yönetimi, restorasyonun etkisini sürdüren temel bileşenlerdir. Feilden, tarihî yapıların korunmasında düzenli bakımın çoğu zaman büyük ölçekli restorasyon müdahalelerinden daha etkili ve sürdürülebilir olduğunu vurgular (Feilden, 2003). Benzer biçimde ICOMOS'un kültürel miras alanlarının yorumlanması ve sunumuna ilişkin tüzüğü, koruma alanlarında fiziksel müdahalenin yanında yapının anlamının ziyaretçiye doğru, anlaşılır ve sürdürülebilir biçimde aktarılmasının da önem taşıdığını belirtir (ICOMOS, 2008).

Kum Kasrı Hamamı'nda uygulama sonrası fotoğraflar, yapının ana kütesinin, üst örtüsünün ve bazı çevresel düzenlemelerinin tamamlandığını göstermektedir. Bu durum, yapının dış etkilere karşı korunması, mekânsal okunabilirliğinin artırılması ve ziyaret edilebilir bir nitelik kazanması açısından olumlu bir aşamadır. Ancak uygulama sonrası gözlemler, koruma sürecinin üst örtü ve kütle bütünlüğünün sağlanmasıyla sınırlı tutulamayacağını da ortaya koymaktadır. Ahşap dolaşım platformları, cam koruma yüzeyleri, açıkta kalan arkeolojik izler, teknik hacimlerin sunumu, bitkilenme kontrolü ve çevre düzenlemesi gibi unsurlar, uygulama sonrası dönemde sürekli bakım ve izleme gerektiren konulardır (Şekil 13).

Şekil 13. Kum Kasrı Hamamı'nın uygulama sonrası genel görünümü (Yazarın kişisel arşivi); tamamlanan üst örtü, korunmuş duvar örgüsü ve çevre düzenlemesi yapının fiziksel okunabilirliğini artırmaktadır.

Arkeolojik izlerin sunumu, Kum Kasrı Hamamı'nın uygulama sonrası değerlendirmesinde öne çıkan başlıklardan biridir. Hamamın çevresinde ve bazı mekânlarında görülen kalıntılar, yapının ayakta duran bölümleriyle birlikte saray yerleşkesi içindeki kayıp mekân ilişkileri üzerinden de okunması gerektiğini göstermektedir. Bu tür izlerin cam yüzeylerle korunması, ziyaretçiye arkeolojik veriyi gösterme açısından anlamlı bir müdahaledir. Ancak cam koruma yüzeyleri, bakım yapılmadığında kirlenme, buğulanma, çizilme veya yüzey altında görünürlüğün azalması gibi sorunlar üretir. Bu nedenle cam yüzeyler, fiziksel koruma elemanı olmanın yanında düzenli bakım ve açıklayıcı sunum araçlarıyla desteklenmesi gereken hassas müdahale elemanları olarak değerlendirilmelidir. ICOMOS'un arkeolojik mirasın korunmasına ilişkin ilkeleri, arkeolojik kalıntıların yerinde korunması kadar, bu kalıntıların anlamlı biçimde belgelenmesi, yönetilmesi ve kamuya sunulması gerektiğini vurgular (ICOMOS, 1990) (Şekil 14).

Şekil 14. Uygulama sonrası cam koruma yüzeyleri ve arkeolojik izler; kalıntıların görünür kılınması bakımından önem taşımakla birlikte, düzenli bakım ve yorumlayıcı sunum gerektirmektedir.

Uygulama sonrası durumda ahşap dolaşım platformları da ayrı bir değerlendirme gerektirir. Bu tür çağdaş ekler, ziyaretçinin yapıya zarar vermeden dolaşmasını sağlamak ve korunmuş yüzeylerle temasını sınırlamak açısından işlevseldir. Ancak platformların malzeme dili, konumlanması, sürekliliği ve yapıyla kurduğu ilişki, koruma projesinin alan sunumu açısından niteliğini doğrudan etkiler. Burra Tüzüğü'nde kültürel öneme sahip yerlerde kullanım, bakım, yorumlama ve yönetimin bir bütün olarak ele alınması gerektiği belirtilir (Australia ICOMOS, 2013). Kum Kasrı Hamamı örneğinde ahşap platformlar, erişim elemanı olmanın yanında ziyaretçinin yapıyı hangi sırayla, hangi kotlardan ve hangi bilgiyle okuyacağını belirleyen yorumlayıcı bir dolaşım sistemi olarak düşünülmelidir. Aksi hâlde dolaşım düzeni, yapının teknik ve mekânsal özelliklerini açıklayan bir araçtan çok geçici bir erişim çözümü gibi algılanabilir (Şekil 15).

Şekil 15. Kum Kasrı Hamamı’nda uygulama sonrası ahşap dolaşım platformları ve teknik hacim çevresi

Kaynak: EYSK arşivi, 2010; aktaran Özer, 2014.

Teknik sistemlerin sunumu, Kum Kasrı Hamamı’nın uygulama sonrası koruma sürekliliği açısından en önemli başlıklardan biridir. Cehennemlik, külhan, su deposu, döşeme altı boşlukları ve ısıtma sistemi izleri, hamamın mimari kimliğini belirleyen temel unsurlardır. Kum Kasrı Hamamı’nda bu teknik sistemlerin korunması kadar ziyaretçi tarafından anlaşılabilir biçimde sunulması da önemlidir. Cehennemlik veya külhan izleri görünür durumda olsa bile, açıklayıcı bir yorumlama sistemi bulunmadığında bu izlerin anlamı sınırlı kalabilir.

Uygulama sonrası fotoğraflarda görülen bitkilenme ve yüzey kirlenmesi, koruma sürekliliğinin bakım boyutunu öne çıkarmaktadır. Tarihî yapılarda bitkilenme, görsel bir düzensizlik olmanın ötesinde kök etkisi, nem tutma, yüzey ayrışması ve harç kaybı gibi bozulma süreçlerini hızlandırabilen bir etkidir. Benzer şekilde yoğun kirlenme, taş ve tuğla yüzeylerin okunabilirliğini azaltabilir, özellikle açıkta kalan arkeolojik kalıntıların belge değerini zayıflatır. Bu nedenle Kum Kasrı Hamamı’nda uygulama sonrası bakım planı, temizlik ve çevre düzenlemesinin yanında malzeme yüzeylerinin, cam koruma elemanlarının, ahşap platformların ve açıkta kalan kalıntıların periyodik izlenmesini içeren bütüncül bir program olarak düşünülmelidir. ICOMOS ve ICCROM’un güncel iyileştirme ve yeniden kurma rehberlerinde de müdahale

sonrası izleme ve bakım süreçlerinin, koruma uygulamasının ayrılmaz parçası olduğu vurgulanmaktadır (ICOMOS & ICCROM, 2023).

Kum Kasrı Hamamı'nda uygulama sonrası koruma sürekliliği, saray arkeolojik peyzajı içindeki bağlamsal okunabilirlikle de ilgilidir. Yapı, tek başına ayakta duran bir hamam kütesi olarak algılandığında, Edirne Sarayı içindeki işlevsel ve mekânsal ilişkiler geri planda kalabilir. Oysa tarihî planlar ve kazı verileri, hamamın Kum Kasrı ile ilişkili olduğunu, saray içi dolaşım ve özel kullanım düzeninin parçası olarak değerlendirilmesi gerektiğini göstermektedir. Bu nedenle alan sunumu, hamamın iç mekânlarıyla birlikte hamam-kasır ilişkisine, çevredeki kalıntılara, saray yerleşkesinin kayıp mimari bütünlüğüne ve yapının saray içindeki işlevine de odaklanmalıdır. ICOMOS'un yorumlama tüzüğü, miras alanlarının sunumunda bağlamin, çoklu bilgi kaynaklarının ve farklı anlam katmanlarının dikkate alınması gerektiğini belirtir (ICOMOS, 2008). Bu ilke, Kum Kasrı Hamamı'nın yapı ölçeğiyle birlikte saray peyzajı ölçeğinde de yorumlanmasını gerektirir.

Uygulama sonrası değerlendirmede yeni müdahalelerin ayırt edilebilirliği de önemlidir. Restorasyon sürecinde eklenen ahşap platformlar, cam koruma yüzeyleri, koruyucu örtü veya düzenleme elemanları, özgün dokuya zarar vermemeli ve tarihî yapıdan ayırt edilebilir olmalıdır. Ancak ayırt edilebilirlik, yeni müdahalenin yapıyla ilişkisiz veya geçici algılanması anlamına gelmemelidir. Yeni eklerin malzeme, detay ve yerleşim kararları, tarihî yapının belge değerini geri plana itmeden, ziyaretçi deneyimini ve koruma gerekliliğini desteklemelidir. Bu bağlamda Kum Kasrı Hamamı'ndaki çağdaş müdahaleler, teknik uygulama niteliğiyle birlikte koruma etiği ve alan sunumu açısından da değerlendirilmelidir.

Koruma sürekliliği açısından bir diğer başlık, restitüsyon güvenilirliğinin uygulama sonrası alanda okunabilirliğidir. Proje paftalarında hangi bölümlerin mevcut izlere, hangilerinin tarihî planlara, hangilerinin karşılaştırmalı verilere ve hangilerinin yorumlayıcı kabule dayandığı ayrıştırılmış olsa bile, bu ayırım alanda ziyaretçiye aktarılmıyorsa, restitüsyonun şeffaflığı uygulama düzeyinde zayıflar. Kum Kasrı Hamamı gibi parçalı korunmuş yapılarda, özgün kalıntı, çağdaş müdahale, korunmuş teknik iz, restitüe edilen sınır ve temsil edilen mekân ilişkileri açık biçimde ayırt edilmelidir. Bu amaçla bilgilendirme panoları, zemin farklılaştırmaları, yönlendirme şemaları, sayısal rekonstrüksiyonlar veya sade açıklama grafikleri kullanılabilir. Bu tür yorumlama araçları, yapının anlaşılmasını kolaylaştırırken, varsayıma dayalı tamamlamaların gerçek tarihsel veri gibi algılanmasını da önler.

Uygulama sonrası fotoğraflar, restorasyon kararlarının sahada belirli ölçüde karşılık bulduğunu; ancak bakım, sunum ve yorumlama sürekliliği açısından bazı kırılگانlıkların devam ettiğini göstermektedir. Ana yapı kütesinin korunması ve üst örtü müdahaleleri, yapının fiziksel dayanımı ve genel okunabilirliği açısından

olumlu bir sonuç üretmiştir. Buna karşılık arkeolojik izlerin camla korunması, teknik sistemlerin açıklanması, ahşap platformların dolaşım kurgusu ve çevresel bakımın sürdürülebilirliği gibi konular, uygulama sonrasında da izlenmesi gereken alanlardır. Bu durum, koruma projelerinde uygulama sonrası değerlendirme yapılmasının önemini ortaya koymaktadır. Koruma sürecinin başarısı, projenin onaylanması veya uygulamanın tamamlanmasıyla sınırlı değildir; yapının sonraki yıllarda nasıl korunduğu, nasıl algılandığı ve nasıl yönetildiğiyle ölçülmelidir.

Bu bağlamda Kum Kasrı Hamamı için uygulama sonrası koruma sürekliliği üç temel strateji üzerinden değerlendirilebilir. İlk strateji, düzenli bakım ve izleme programının oluşturulmasıdır. Bu program, malzeme yüzeyleri, çatlaklar, nem izleri, biyolojik oluşumlar, cam yüzeyler, ahşap platformlar ve çevre kalıntılarının belirli aralıklarla kontrolünü içermelidir. İkinci strateji, alan sunumu ve ziyaretçi yönlendirmesinin güçlendirilmesidir. Hamamın saray içindeki konumu, teknik sistemleri, restitüsyon kararları ve müdahale sınırları, ziyaretçiye açık ve katmanlı bir anlatıyla aktarılmalıdır. Üçüncü strateji ise uygulama sonrası belgelemenin sürdürülmesidir. Restorasyon sonrasındaki değişimler, bakım müdahaleleri ve yeni bozulmalar periyodik olarak belgelenmeli; bu belgeler gelecekteki koruma kararları için veri üretmelidir.

Kum Kasrı Hamamı örneği, uygulama sonrası koruma sürekliliğinin teknik bakım meselesiyle birlikte koruma etiği ve yorumlama sorunu olduğunu göstermektedir. Arkeolojik izlerin görünür bırakılması, teknik sistemlerin korunması veya çağdaş dolaşım elemanlarının eklenmesi tek başına yeterli değildir. Bu kararların her biri, yapının anlamının nasıl aktarıldığı, ziyaretçinin neyi özgün, neyi tamamlanmış, neyi çağdaş müdahale olarak algıladığı ve alanın uzun vadede nasıl yönetildiğiyle birlikte değerlendirilmelidir. Böyle bir yaklaşım, Kum Kasrı Hamamı Koruma Projesi'ni tamamlanmış bir restorasyon uygulamasından çok, izleme ve sürdürülebilir koruma gerektiren devam eden bir süreç olarak konumlandırır.

Sonuç olarak Kum Kasrı Hamamı'nda uygulama sonrası durum, koruma projesinin fiziksel müdahale aşamasının ötesinde değerlendirilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır. Yapının ana kütesinin korunması, üst örtü müdahaleleri ve ziyaret edilebilir hâle getirilmesi önemli kazanımlardır. Ancak arkeolojik izlerin görünürlüğü, teknik sistemlerin yorumlanması, çağdaş müdahale elemanlarının bakım durumu, bitkilenme ve yüzey kirlenmesi gibi sorunlar, koruma sürecinin uygulama sonrasında da devam ettiğini göstermektedir. Bu nedenle Kum Kasrı Hamamı'nın uzun vadeli korunması, restorasyon kararlarının doğruluğu kadar bu kararların bakım, sunum, izleme ve alan yönetimi süreçleriyle desteklenmesine bağlıdır.

9. Tartışma: Proje Bileşenlerinden Koruma Kararlarına

Kum Kasrı Hamamı Koruma Projesi, rölöve, malzeme analizi, bozulma analizi, restitüsyon ve restorasyon müdahale kararlarının bütüncül bir koruma karar sürecinin ardışık ve birbirini denetleyen aşamaları olarak değerlendirilmesi gerektiğini göstermektedir. Bu durum, özellikle parçalı korunmuş, arkeolojik izlerle ilişkili ve teknik sistemleri kısmen okunabilir durumda olan yapılarda önem kazanmaktadır. Kum Kasrı Hamamı örneğinde projenin asıl değeri, tekil pafta üretiminden çok belgeleme, analiz, yorum ve müdahale kararları arasında kurulan yöntemsel ilişkide ortaya çıkmaktadır.

Bu karar ilişkisinin ilk boyutu, belgeleme ile yorum arasındaki bağıdır. Rölöve ve fotoğraflık belgeleme, yapının mevcut fiziksel gerçekliğini kaydetmekle birlikte, parçalı korunmuşluk nedeniyle tek başına yeterli bir koruma zemini oluşturmaz. Sıcaklık, ılıkılık, külhan, su deposu, cehennemlik ve çevre kalıntıları farklı güvenilirlik düzeylerine sahip veriler üretmektedir. Bu nedenle belgeleme süreci, restitüsyon ve restorasyon kararları için pasif bir kayıt değil, kararların denetlenebilirliğini sağlayan aktif bir değerlendirme alanıdır. ICOMOS'un kültürel mirasın belgelenmesine ilişkin ilkeleri de belgelemenin yapının biçimini, durumunu ve değişim süreçlerini anlamak için temel araç olduğunu vurgulamaktadır (ICOMOS, 1996).

İkinci boyut, malzeme ve bozulma analizlerinin müdahale kararlarına dönüşmesidir. Taş, tuğla, almalı örgü, horasan esaslı sıva ve harç izleri ile çimento esaslı müdahaleler arasındaki ayırım, malzeme tanımı kadar müdahale sınırlarını belirlemek açısından da önemlidir. Kum Kasrı Hamamı'nda bu analizler, özgün malzemenin korunması, uyumsuz müdahalelerin ayırt edilmesi, bozulma nedenlerinin tanımlanması ve yeni müdahalelerin sınırlandırılması için bilimsel dayanak üretmektedir. Böylece malzeme analizi bozulma analizinin; bozulma analizi ise restorasyon müdahale kararlarının gerekçesini oluşturmaktadır.

Üçüncü boyut, restitüsyon güvenilirliği ile müdahale sınırları arasındaki ilişkidir. Kum Kasrı Hamamı bütün mekânları eksiksiz biçimde korunmuş bir yapı değildir; bazı bölümleri ayakta, bazı bölümleri kalıntı, bazı ilişkileri ise tarihî belge ve yorum yoluyla okunabilen bir saray yapısıdır. Bu nedenle restitüsyon, tekil bir "ilk hâl" iddiası üretmek yerine, farklı kanıt düzeylerini ayırt eden bir temsil yöntemi olarak kurgulanmalıdır. Nara Özgünlük Belgesi'nde bilgi kaynaklarının çeşitliliği ve kültürel bağlamın dikkate alınması gerektiği belirtilirken, Venedik Tüzüğü varsayıma dayalı tamamlamalardan kaçınılmasını vurgulamaktadır (ICOMOS, 1994; ICOMOS, 1964). Bu iki ilke birlikte ele alındığında, Kum Kasrı Hamamı'nda fiziksel izlerle desteklenen alanlarda koruma ve sınırlı tamamlama; veri düzeyi daha düşük alanlarda ise sınır gösterimi, arkeolojik izin korunması, zemin farklılaştırması veya yorumlayıcı sunum gibi daha ihtiyatlı müdahale seçenekleri öne çıkmaktadır.

Üst örtü ve aydınlatma kararları, restitüsyon ile müdahale sınırı arasındaki ilişkiyi somutlaştıran başlıklardan biridir. Hamam yapılarında üst örtü, mekânı kapatan yapısal eleman olmasının yanında ışık, buhar, ısı ve mahremiyet ilişkisini belirleyen temel mimari bileşendir. Bu çerçevede Kum Kasrı Hamamı'nda üst örtü müdahalesi, yapıyı dış etkilere korumanın yanında, mekânsal karakterin ve hamamın teknik işleyişine ilişkin algının yeniden kurulması açısından da değerlendirilmelidir.

Dördüncü boyut, uygulama sonrası koruma sürekliliğidir. Proje kararlarının sahadaki karşılığı fiziksel müdahalenin tamamlanıp tamamlanmadığı üzerinden ölçülemez. Cam koruma yüzeyleri, ahşap platformlar, açıkta kalan arkeolojik izler ve teknik sistem kalıntıları, düzenli bakım ve yorumlayıcı sunum gerektiren elemanlardır. ICOMOS'un yorumlama ve sunum tüzüğü, kültürel miras alanlarında ziyaretçiye aktarılan bilginin bağlama dayalı, sürdürülebilir ve anlaşılır olması gerektiğini belirtmektedir (ICOMOS, 2008). Bu nedenle Kum Kasrı Hamamı'nda uygulama sonrası süreç, restorasyonun tamamlayıcı bir eki değil, doğrudan koruma başarısını belirleyen aşamalardan biri olarak ele alınmalıdır.

Bu noktada proje değerlendirmesinde iki başarı düzeyi ayrıştırılmalıdır. Birinci düzey, yapının fiziksel olarak korunması ve mekânsal okunabilirliğinin artırılmasıdır. Üst örtünün tamamlanması, duvar örgüsünün korunması, bazı yüzey ve malzeme sorunlarının giderilmesi bu açıdan önemlidir. İkinci düzey ise koruma kararlarının uzun vadeli bakım, izleme, yönetim ve sunum süreçlerine aktarılmasıdır. Burra Tüzüğü'nde bakım, kullanım, yorumlama ve yönetim süreçlerinin kültürel öneme sahip yerlerin korunmasında bütüncül biçimde ele alınması gerektiği belirtilmektedir (Australia ICOMOS, 2013). Kum Kasrı Hamamı özelinde bu yaklaşım, koruma projesinin uygulama aşamasıyla sınırlı kalmayıp uygulama sonrasında da devam eden bir karar alanı olarak görülmesini gerektirir.

Bu tartışma, proje temelli yayınların akademik değerini de görünür kılmaktadır. Koruma projeleri, mesleki uygulama çıktılarıyla sınırlı değildir; doğru biçimde analiz edildiğinde akademik bilgi üretimine katkı sağlayan veri alanlarıdır. Kum Kasrı Hamamı örneğinde proje bileşenleri, mevcut literatürde ayrı ayrı ele alınan tarihsel, tipolojik, teknik ve koruma başlıklarını karar zinciri içinde bir araya getirmektedir. Bu nedenle yapı, “ne olduğu” sorusunun ötesinde; nasıl belgelendiği, hangi verilerle restitüe edildiği, hangi sınırlar içinde müdahale edildiği ve uygulama sonrasında nasıl korunabilir kılındığı üzerinden değerlendirilmelidir.

10. Sonuç

Edirne Sarayı Kum Kasrı Hamamı Koruma Projesi, parçalı korunmuş bir saray yapısında belgeleme, analiz, restitüsyon, restorasyon ve uygulama sonrası değerlendirme süreçlerinin süreklilik içinde işleyen bir koruma karar zinciri

olarak ele alınması gerektiğini göstermektedir. Yapının Edirne Sarayı içindeki konumu, saray hamamı tipolojisiyle ilişkisi, teknik sistemlerinin kısmen okunabilir durumda olması ve uygulama sonrası alan sunumu bakımından taşıdığı sorunlar, bu projeyi tekil bir yapı müdahalesinin ötesine taşımakta; koruma kuramı, restitüsyon güvenilirliği ve uygulama sonrası süreklilik açısından değerlendirilebilir bir örnek hâline getirmektedir.

Çalışma kapsamında değerlendirilen proje bileşenleri, Kum Kasrı Hamamı'nın korunmasında ilk belirleyici aşamanın kapsamlı belgeleme olduğunu ortaya koymaktadır. Rölöve çizimleri, fotoğrafik kayıtlar, eski planlar, kazı bulguları ve mevcut fiziksel izler, yapının ayakta kalan bölümlerinin yanında kayıp veya kısmen izlenebilen mekân ilişkilerini de tartışmaya açmaktadır. Özellikle sıcaklık, ılıkılık, külhan, su deposu, cehennemlik ve döşeme altı sistemlerine ilişkin veriler, hamamın plan şemasıyla birlikte kesit, teknik altyapı ve malzeme katmanları üzerinden okunması gerektiğini göstermektedir. Bu nedenle Kum Kasrı Hamamı'nda belgeleme, ölçüsel kayıt üretmenin ötesinde, restitüsyon ve müdahale kararlarının güvenilirliğini belirleyen temel araştırma aşaması olarak değerlendirilmelidir.

Malzeme ve bozulma analizleri, bu karar zincirinin ikinci belirleyici halkasını oluşturmaktadır. Taş, tuğla, almalı örgü, horasan esaslı sıva ve harç izleri ile çimento esaslı müdahaleler, yüzey kayıpları, çatlaklar, kirlenme, tuzlanma, biyolojik oluşumlar ve niteliksiz ekler birlikte değerlendirildiğinde, müdahale kararlarının görsel iyileştirme veya fiziksel tamamlama hedefiyle sınırlı kurulamayacağı anlaşılmaktadır. Bu analizler, özgün malzemenin korunması, uyumsuz müdahalelerin ayırt edilmesi, bozulma nedenlerinin tanımlanması ve yeni müdahalelerin sınırlandırılması açısından bilimsel dayanak üretmektedir. Bu nedenle malzeme ve bozulma paftaları, proje dosyasının tamamlayıcı teknik belgeleri olmaktan çok, restorasyon müdahalelerinin gerekçesini kuran ana karar araçlarıdır.

Restitüsyon kararları açısından Kum Kasrı Hamamı, farklı güvenilirlik düzeylerine sahip veri gruplarının birlikte değerlendirilmesini gerektiren bir örnektir. Yapının bazı bölümleri doğrudan mevcut fiziksel izlerle belgelenebilirken, kayıp soğukluk/soyunmalık bölümü, kasır bağlantısı, bazı üst örtü ve aydınlatma ayrıntıları eski planlar, kazı verileri, tarihî belgeler ve karşılaştırmalı Edirne hamamları üzerinden yorumlanabilmektedir. Bu durum, restitüsyonun tekil ve kesin bir “özgün hâl” önerisi yerine, veri türleri arasındaki güvenilirlik farklarını görünür kılan kontrollü bir temsil süreci olarak ele alınmasını zorunlu kılar. Buna bağlı olarak müdahale kararları da her alanda aynı düzeyde kurulamaz; fiziksel izlerle desteklenen bölümlerde koruma, sağlamlaştırma ve sınırlı tamamlama kararları daha güçlü gerekçelere dayanırken, veri düzeyi sınırlı alanlarda doğrudan tamamlama yerine temsil, sınır

gösterimi, arkeolojik izin korunması veya yorumlayıcı sunum araçları daha uygun bir yaklaşım oluşturmaktadır.

Uygulama sonrası durum, koruma sürecinin fiziksel müdahale ile tamamlanmadığını göstermektedir. Hamamın ana kütesinin korunması, üst örtü müdahaleleri, duvar örgüsünün görünür hâle gelmesi ve ziyaretçi dolaşımını mümkün kılan çağdaş ekler, uygulamanın olumlu sonuçları arasında değerlendirilebilir. Bununla birlikte cam koruma yüzeyleri, ahşap platformlar, açıkta kalan arkeolojik izler, teknik sistemlerin yorumlanması, bitkilenme kontrolü ve alan sunumu gibi başlıklar, düzenli bakım ve izleme gerektiren konular olarak öne çıkmaktadır. Bu nedenle Kum Kasrı Hamamı'nın uzun vadeli korunması için malzeme yüzeylerini, çatlakları, nem izlerini, biyolojik oluşumları, cam koruma elemanlarını, ahşap platformları ve açıkta kalan kalıntıları kapsayan düzenli bir bakım-izleme programı gereklidir. Bunun yanında hamamın Edirne Sarayı içindeki konumu, kasırla ilişkisi, teknik sistemleri, restitüsyon kararları ve çağdaş müdahale sınırları, ziyaretçiye açık ve katmanlı bir anlatıyla aktarılmalıdır.

Bu çalışmanın temel katkısı, Kum Kasrı Hamamı'nı tarihsel, tipolojik veya yapıım tekniği eksenleriyle sınırlamadan, doğrudan koruma projesinin bileşenleri üzerinden ele almasıdır. Mevcut literatürde Kum Kasrı Hamamı, Edirne Sarayı bağlamı, plan şeması, malzeme-teknik özellikleri ve kazı sonrası durumu bakımından ele alınmıştır. Bu çalışma ise rölöve, malzeme analizi, bozulma analizi, restitüsyon güvenilirliği, restorasyon müdahale kararları ve uygulama sonrası koruma sürekliliği arasındaki ilişkiyi tartışarak proje temelli bir değerlendirme sunmaktadır. Böylece uygulama deneyimi akademik bilgi üretimine dönüştürülmekte; tekil bir koruma projesi, parçalı korunmuş saray mirasında müdahale sınırları ve süreklilik sorunlarını tartışmak için kullanılmaktadır.

Sonuç olarak Kum Kasrı Hamamı Koruma Projesi, koruma sürecinin yapı kütesinin onarılması veya kayıp bölümlerin temsil edilmesiyle tamamlanmadığını; belgeleme, analiz, restitüsyon, müdahale, uygulama sonrası bakım ve alan sunumu süreçlerinin birbirine bağlı biçimde değerlendirilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır. Bu yönüyle Kum Kasrı Hamamı, Edirne Sarayı'nın parçalı korunmuş mirası içinde ayakta kalabilmiş özel bir hamam yapısı olmanın yanında, koruma projelerinde karar üretiminin nasıl belgelenebileceğini, hangi sınırlar içinde müdahale edilebileceğini ve uygulama sonrasında koruma sürekliliğinin neden ayrı bir değerlendirme başlığı olarak ele alınması gerektiğini gösteren proje temelli bir örnek oluşturmaktadır.

Kaynakça

- Ahunbay, Z. (2017). *Tarihi çevre koruma ve restorasyon* (8. bs.). İstanbul: Yapı Endüstri Merkezi Yayınları.
- Akçıl, N. Ç. (2009). Sarây-ı Cedid. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 36, ss. 126–128). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Australia ICOMOS. (2013). *The Burra Charter: The Australia ICOMOS Charter for Places of Cultural Significance*. Burwood, VIC: Australia ICOMOS.
- Büyükdığan, İ. (1991). Edirne hamamlarının restitüsyon sorunları. *Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 10, 27–34.
- Büyükdığan, İ. (1998). İkinci Murad çağı Edirne hamamlarında üst örtü ve aydınlatma düzenleri. İçinde N. İşli (Ed.), *Edirne: Serhattaki Payitaht* (ss. 389–413). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Diri Akyıldız, F. (2018). *Construction techniques of the 14th–16th century Ottoman baths in Edirne* (Doctoral dissertation). Middle East Technical University, Ankara.
- Erken, S. (1973). Edirne hamamları. *Vakıflar Dergisi*, 10, 403–420.
- Ertuğrul, A. (2009). Hamam yapıları ve literatürü. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 7(13), 241–266.
- Eyice, S. (1960). İznik'te “Büyük Hamam” ve Osmanlı devri hamamları hakkında bir deneme. *Tarih Dergisi*, 11(15), 99–120.
- Feilden, B. M. (2003). *Conservation of historic buildings* (3rd ed.). Oxford: Architectural Press.
- ICOMOS. (1964). *International Charter for the Conservation and Restoration of Monuments and Sites: The Venice Charter*. Paris: ICOMOS.
- ICOMOS. (1990). *Charter for the Protection and Management of the Archaeological Heritage*. Paris: ICOMOS.
- ICOMOS. (1994). *The Nara Document on Authenticity*. Paris: ICOMOS.
- ICOMOS. (1996). *Principles for the recording of monuments, groups of buildings and sites*. Paris: ICOMOS.
- ICOMOS. (2008). *The ICOMOS Charter for the Interpretation and Presentation of Cultural Heritage Sites*. Paris: ICOMOS.
- ICOMOS, & ICCROM. (2023). *Guidance on post-disaster and post-conflict recovery and reconstruction for heritage places of cultural significance and World Heritage cultural properties*. Rome: ICCROM.
- Jokilehto, J. (1999). *A history of architectural conservation*. Oxford: Butterworth-Heinemann.

- Kuban, D. (2007). *Osmanlı mimarisi*. İstanbul: Yapı Endüstri Merkezi Yayınları.
- Küçükkaya, A. G. (2013). *Taşların bozulma nedenleri koruma yöntemleri*. İstanbul: Birsen Yayınevi.
- Letellier, R., Schmid, W., & LeBlanc, F. (2007). *Recording, documentation, and information management for the conservation of heritage places: Guiding principles*. Los Angeles, CA: Getty Conservation Institute.
- Osman, R. (1957). *Edirne Sarayı* (S. Ünver, Yay. haz.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Osmanoğlu, İ. (2025). Osmanlı erken modernleşme döneminde bir hamam: Edirne Piyâde Kışla-i Hümayûnu Hamamı. *Hitit İlahiyat Dergisi*, 24(1), 36–74.
- Önge, Y. (1978). Eski Türk hamamlarında aydınlatma. *Vakıflar Dergisi*, 12, 125–135.
- Özer, M. (2011). Edirne Yeni Saray Kazısı 2009 yılı çalışmaları. 32. *Kazı Sonuçları Toplantısı* içinde (Cilt 2, ss. 225–239). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Özer, M. (2013). Edirne Yeni Saray (Sarayı Cedîd-i Âmire) Kazısı 2009 yılı çalışmaları. *Sanat Tarihi Dergisi*, 22(2), 1–43.
- Özer, M. (2014). *Edirne Sarayı (Sarayı Cedîd-i Âmire): Kısa bir değerlendirme*. İstanbul: Bahçeşehir Üniversitesi Yayınları.
- Özer, M., & Dündar, M. (2019). Edirne Sarayı Kum Kasrı Hamamı ve Aşçılar Hamamı. *Akdeniz Sanat*, 13, 571–584.
- Riegl, A. (1982). The modern cult of monuments: Its character and its origin. *Oppositions*, 25, 20–51.

Kısaltmalar:

bütüncül bir bileşeni olarak yaşamı kolaylaştırmaktadır. Biyolojik anlamda kadın ve erkek olarak dünyaya gelen birey, bulunduğu topluma ve kültüre göre birtakım sorumluluklar ve roller üstlenmektedir (Powell ve Greenhouse, 2010, s.1012). Günümüz araştırmalarında kendisine sıkça yer bulan kadın, toplumsal cinsiyet rolleri, statüsü ve kamusal/özel alan ayrımı olmak üzere geniş bir çerçevede ele tartışılmaktadır.

Biyolojik özellikler kadar kabul gören toplumsal cinsiyet rolleri, sosyal yaşamın ve zamanın getirdiği dinamiklere bağlı olarak toplumdan topluma farklılaşmakta; bu duruma bağlı olarak da kamusal mekânların örgütlenmesi değişmektedir.

‘Kamu’ kelimesinin TDK sözlüğüne göre dört farklı anlamı bulunmaktadır: EYSK: Edirne Yeni Saray Kazısı

BÖLÜM 2

Türk Kadınının Modernleşme Sürecinde Kamusal Mekândaki Yeri

Kader Çamlıbel¹

GİRİŞ

Farklı etkenler ve roller paralelinde biçimlenen insan yaşamı, çok sayıda rolün ‘1.Halk hizmeti gören devlet organlarının tümü, 2. Bir ülkedeki halkın bütünü, amme, 3. Hep, bütün’, 4.halk. TDK sözlüğüne göre ‘kamusal’ kelimesi ise ‘kamu ile ilgili’ olarak tanımlanmıştır (TDK, 2025). Günümüzde Türkiye’de kamu kelimesi, resmi bir alan, devlet ve devlet işleri olarak algılanmaktadır. Tanyeli kamu kelimesinin devlet/ resmi alan yerine adlandırılma sürecini ‘public’ kelimesinin Batı dillerinden 19.yüzyılda Osmanlı’ya geçerken Batı’daki anlamından (herkese açık/aleni) farklı bir şekilde devletle ilgili olan alana karşılık gelen bir kelime olarak devşirildiğini belirtmektedir. Bu bağlamda Batı’da net bir anlama karşılık gelen kamu kelimesi, Türkiye’de ikili bir anlam taşımaya ve bulanık bir biçim oluşmasına yol açmıştır (Özbek, 2015, s.30-39).

Kamusal alan kavramı, genel çerçevesi ile her türden bireyin sosyal bir ayrışım olmadan, erişimin serbest olduğu, kullanımların engellenmediği ve denetiminin de kullananlarda olması anlamını taşımaktadır (Nalbant, 2016, s.1). Elektronik medya, yazılı metinler vb. aracılığı ile tartışma platformunun olduğu, kamuoyunun oluşturulduğu, kitlelerin ilgisinin, desteğinin beklendiği ve eylemlerin yapıldığı her yer, siberetik ya da üç boyutlu alan kamusal alan kapsamı içine girmektedir. Özel alan dışındaki kamunun erişimine açık her yer üzerinde kamusal alan olma potansiyeli taşımaktadır (Mınarlı, 2019, s.6).

Kamusallık ile ilgili yapılan çalışmalara bakıldığında kamusal yaşamın mekânsal/fiziki karşılığı olarak kamusal alan veya kamusal mekân kavramının kullanıldığı görülmektedir. Bu iki kavram literatürde her ne kadar ye yer birbirinin yerine kullanılıyor olsa da kavramlar aslında birbirinden farklı anlamlar taşımaktadır. Alan kavramı Türkçe’de mekân kavramına göre daha soyut bir anlam taşımaktadır (Bıyık, 2011, s.29). Bu bağlamda kamusal alan kavramı, anlam olarak fikirlerin tartışıldığı bir platformu ifade ederken kamusal mekân kavramı bu eylemin gerçekleştirildiği fiziki, somut alanları ifade etmektedir.

Kentsel mekân olarak da ilişkilendirilebilecek kamusal mekânlar, açık ya da kapalı, kendiliğinden oluşmuş ya da oluşturulmuş, denetim altında ya da değil toplumun kullanımına açık tüm mekânlardır. Bu mekânlar, herkesin

¹ D Dr. Öğretim Üyesi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü, 0000-0003-1022-7607

yararlanabilmesine, kent sakinlerinin karşılaşmalarına, birbiriyle iletişim kurmalarına, etkileşim içerisinde bulunmalarına, bireylerin bir araya gelmelerine, çeşitli aktiviteleri gerçekleştirmelerine, kent ve toplum yaşamının geçmesine, ortak kültür ve kimliğin şekillenmesine imkân tanımaktadır. Özel ya da kamunun yönetiminde olsalar dahi toplumdaki her bireyin kullanımına açık olan meydanlar, parklar, sokaklar, rekreasyon alanları, alışveriş merkezleri ve okul bahçeleri gibi mekânlar kamusal mekân olarak adlandırılmaktadır (Carr vd.,1992, s. 230).

Kamusal alana ve kamusal mekâna yönelik tartışmalar bir önceki yüzyılda başlamış olsa da kamusalılığı barındıran mekânların eski medeniyetlerde sokaklarda, caddelerde, meydanlarda ve pazarlarda var olduğu bilinmektedir. Eski medeniyetlerden günümüze tarihsel süreçte yaşanan gelişmeler paralelinde kamusal mekânların üstlendikleri işlevleri, kimlikleri ve bu mekânlardaki cinsiyet normları zaman içinde farklılaşmıştır (Budak, 2016, s.26).

Bilinen ilk kamusal mekân örnekleri Antik Yunan kentlerinde görülmüştür. Antik Yunan kentlerinde ev yaşamı özeli tanımlarken, ‘polis’ adı verilen kent yaşamı ise kamusalı ifade etmektedir. Bu Antik dönemde ilk kamusal mekân örnekleri, toplanma yeri olan akropollerdir (Gökgür, 2017, s.1-17). Geç Yunan dönemine gelindiğinde ise kamusal mekânlar, pazar meydanı olarak adlandırılan kamusal işlevlerin gerçekleştiği agoralar olmuştur.

Yunan kentlerinde kamusal mekânlar, bireyler arası alışverişlerin yapıldığı, kolektif kararların alındığı, politikaya katılım ile yurttaşların özgürleştiği özel alandan çok daha değerli görülen bir alan olmuştur (Habermas, 2014, s.57). Tartışmalar ve konuşmalar ile öne çıkan bu mekânlar, erkeklerin kullanımına serbest/açık iken özel mekâna (eve) kapatılan/hapsedilen kadın ve köleler, kamusal alanın dışında bırakılmıştır. Bu dönemde kamusal mekânlar, yaşam için zorunluluklardan kurtulmuş özgür olan erkek bireylerin sözle (lexis) birliktelik kurdukları ve eylemleriyle (praxis) gerek siyasi gerekse de ruhsal anlamda itibar kazandığı alanlar olmuştur. Özel alan (ev) ise içinde gündelik yaşam zorunluluklarının ve mahrumiyetlerin hâkim olduğu buna ek olarak ekonomik faaliyetlerin de yürütüldüğü, hane reisinin (erkek) kamusal yaşamda var olabilmesi için gerekli ama aynı zamanda hor görülen bir alan olmuştur (Budak, 2016, s.507-530).

Orta çağın sonlarında, 15. yüzyıldan itibaren Batı Avrupa’da başlayan Rönesans, Reform hareketleri ile gelen Aydınlanma düşüncesi ve ilerleyen süreçte gelen Fransız İhtilali, siyasal, ekonomik, geleneksel, dinsel ve bilimsel alanda olmak üzere toplumda birtakım değişimlerin ortaya çıkmasına yol açmıştır (Beriş, 2008, s.484). Orta çağın sonlarında siyasal, ekonomik ve kültürel alanda görülen değişimler, yeni bir toplumsal yaşam ve örgütlenme biçimini getirmiştir. Bu söz konusu değişimlere genel isim olarak modernleşme denmekle beraber bu değişimler, günümüze kadar uzayan bir sürecin başlangıcını oluşturmuştur.

Orta çağın sonlarında yalnızca toplumsal anlamda değil mekânsal anlamda da değişimler ortaya çıkmış; kamusal mekânlarda önemli değişiklikler görülmüştür. Kadınların eve hapsedildiği özel konut alanları, antik dönemdeki gibi artık içe kapalı olmamış; dükkanlar, konutlar ve arka bahçeleri kamusal alana açılmıştır (Gökgür, 2017, s.1).

16. yüzyıla gelindiğinde kamusal yaşam sokaklarda, meydanlarda ve parklarda görülürken 17. yüzyılda kamusal yaşam sosyal etkileşimin ve politik konuları da içeren tartışmaların görüldüğü bir alana dönüşmeye başlamıştır. Sokaklar, caddeler zamanla ihtiyaçlara cevap verememiş, büyük kentsel kamusal parklara ihtiyaç bu dönemde oluşmaya başlamıştır (Brill, 1989, s.20). 18. yüzyılın sonunda Sanayi Devrimi sonrası kapitalist üretimin yaygınlaşması ile kentler ve buna bağlı olarak kamusal mekânlar da bu üretim sürecine dahil olmuş; meydanlar, geniş bulvarlar ve parklar gibi kentlere yönelik düzenlemeler yapılmıştır. 19. yüzyılda Haussmann'ın hijyen teorileri kapsamında yeni bir sokak ve cadde anlayışı ortaya çıkmış; geniş meydanlar, tretuvarlar, ağaçlar ve sokak lambaları, tiyatro alanları gibi düzenlemeler yapılmıştır (Toussaint ve Zimmermann, 2001, s.42).

Genel olarak Batı'da kamusal mekânın geçmişine bakıldığında Antik Yunan'da başladığı ve kullanımında cinsiyet ayrımının olduğu bir durumdan Orta Çağ Avrupa'sında özel ve kamu ayrımının ortadan kalktığı bir konuma evrildiği görülmektedir. 16. ve 17. yüzyıllara gelindiğinde kamusal mekânların herkesin kullanımına, paylaşımına açık olması ile tam bir kamusalılığın yaşandığı dönemden 18.ve19.yüzyıllarda başta büyüyen kent nüfusu paralelinde kentsel donatı ve peyzaj eşliğinde geniş bulvarların ve sokakların tasarlandığı kamusal mekânlara doğru mekânsal örgütlenme anlamında bir değişimin olduğu görülmektedir.

Türk tarihine bakıldığında ise yazıya geçiş öncesinde dönem için kaynakların genellikle hikayeler, efsaneler ve seyyahların kuşaktan kuşağa aktarılan gözlemlerinden oluştuğu görülmektedir. Bu aktarım ve literatür doğrultusunda tarih boyunca Türklerde kadın, Batı'daki gibi eve hapsedilmemiş; kamusal alandan çekilmemiş, dışlanmamıştır. Hatta öyle ki kadınlar, yalnızca sosyal yaşamda değil siyasi hayatta da önemli bir rol oynamıştır.

Bu çalışmanın amacı, Türk kadınının tarihsel sürecini gözden geçirerek kamusal mekânlarda toplumsal cinsiyet kalıplarının nasıl yeniden tanımlandığını ve kentsel mekânsal örgütlenmelere ne şekil yansıdığını ortaya çıkarmaktır. Yapılan araştırmalar incelendiğinde kamusal mekânlardaki cinsiyet eşitsizliği, kadınların mekânsal örgütlenmedeki rolü, mahremiyet ve kadın, kadın istihdamının kamusal mekân görünürlüğüne etkisi, Türk devlet geleneğinde kadın, Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi modernleşmesinde kadın vb. gibi belirli dönem aralıklarını içeren kadın cinsiyeti üzerine birçok araştırma yapılmıştır. Ancak yapılan çalışmalarda Türk kadınının tarihsel süreçte kamusal mekândaki

yeri üzerine odaklanılmadığı ve literatürde bu konunun eksik kaldığı görülmüştür. Yapılan bu çalışma ile söz konusu eksikliğin kapatılması hedeflenmiştir.

Çalışma amacı doğrultusunda Türk kadının kamusal mekândaki yeri, Türk tarihinin kırılma noktaları dikkate alınarak ‘Eski Türk Devlet Geleneğinde Kadın’, ‘İslamiyet Sonrası Türk Kadını’, ‘Osmanlı Devleti’nde Türk Kadını’, ‘Tanzimat Dönemi’nde Türk Kadını’, ‘Erken Cumhuriyet Dönemi’nde Türk Kadını’ olmak üzere beş başlık altında ele alınmış ve irdelenmiştir.

Yöntem

Çalışma, literatür taraması ile elde edilen kuramsal çerçevenin temelinde Türk kadının kamusal mekândaki yerini incelemek üzere tarihsel bir sürecin analiz ve irdelemelerinden oluşmaktadır.

Çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden biri olan doküman analizi araştırma tekniğinden destek alınmıştır. Labuschagne (2003) dokümanı, bir araştırmacının ek bir müdahalesi olmadan kayıt altına alınmış resimler ve metinler olarak ifade etmektedir (s.100). Doküman analizi, konuyla ilgili ampirik bir bilgi geliştirmek, anlam çıkarmak ve bir anlam çıkarmak amacıyla verilerin bir araya getirilmesi, analiz edilmesi ve yorumlanması sürecidir (Corbin ve Strauss, 2008, s.97).

Çalışma kapsamında literatürde dağınık halde duran tüm bilgilerin bir araya getirilmesi ve tasniflenmesi ile veriler elde edilmiştir. Elde edilen veriler, sonrasında irdelenmek ve bir anlam çıkarmak üzere çalışma amacı doğrultusunda Türk tarihinin literatürdeki kırılma noktaları göz önüne alınarak dört başlık altında ele alınmıştır:

- Eski Türk Devlet Geleneğinde Kadın
- İslamiyet Sonrası Türk Kadını
- Osmanlı Devleti’nde Türk Kadını
- Tanzimat Dönemi’nde Türk Kadını
- Erken Cumhuriyet Dönemi’nde Türk Kadını

ESKİ TÜRK DEVLET GELENEĞİNDE KADIN

Kadınlık ve erkeklik biyolojik olarak doğuştan gelen bir durum olmakla beraber cinsiyete göre nasıl yaşandığı içinde bulunulan toplum tarafından belirlenmektedir. Eski Çağda ve Orta Çağda Türk kadını, belirli bir mekâna hapsolmanın ötesinde devlet yönetiminde ve toplum içerisinde oldukça aktif bir rol almıştır. O dönem için Eski Türklerin kadına verdiği önemi bir başka toplumda görmek güç olmakla birlikte Eski Türk devlet geleneğinde toplum içinde kadının yeri oldukça önemli görülmüştür.

En eski Türkçe kaynak olarak bilinen Orhun Abideleri'nde yer alan Kültigin Abidesi'nde, ikinci Göktürk Devleti'nde kağanın eşi olan İlbilge Hatun'un adına yer verilmiştir. Abidede Türk milleti yok olmasın diye Tanrı'nın yarattığı kişiler arasında İlbilge Hatun'un da olduğu belirtilmiştir. Eski Türk devlet geleneği içinde kadının kamusal alanda siyasi konumunu gösteren bu yazıt, Türk toplumunda kadınlara verilen değerin bir ifadesi şeklinde irdelenmiştir. Benzer şekilde Bilge Kağan kitabesinde: "Tanrı Türk milleti yok olmasın diye babam İltiş Kağan ile anam İlbilge Hatun'u yükseltti" ifadesi, Türk geleneğinde kamusal alanda siyasal ve toplumsal olarak kadın değerinin ne kadar yüksek olduğunu ortaya koymaktadır (Kafesoğlu, 2015, s.141).

Benzer şekilde Türk mitolojisinde, kadınların lider bir kişilik taşıdığı yönünde birçok anlatı bulunmaktadır. Bu anlatıların en başında Türklerin anaerkil toplumsal yapısına sahip olduğu yönünde ifadelerin bulunduğu Umay Ana miti ve İskitlerin kadın yöneticisi/hükümdarı Tomris Han'ın liderlik özelliklerinin anlatıları öne çıkmaktadır. Tomris Han'ın, M.Ö. 500-600 yılları arasında yaşadığı düşünülmekte olup birçok kaynakta ilk kadın hükümdar olarak ifade edilmekte ve eşinin ölümünden sonraki süreçte 'Pers kralına boyun eğmeyen' cesur Türk kadın hükümdarı olarak anılmaktadır (Acar, 2019, s.397). Göktürk yazıtları ve Uygur dönemine ait kalıntılarda her zaman 'ana' sözcüğü 'baba' sözcüğünden önce yazılmış; benzer şekilde Dede Korkut kitabelerinde 'ana ata' sözcüğüne yer verilmiştir (Ögel, 2001, s.247).

İlk dönemlerde göçebe bir hayat sürmeleri sebebi ile Türkler, medeniyetlerini tam olarak sağlayamamış bir toplum olarak görülmüştür. Bu görüşe rağmen Türkler, diğer topluluklara göre kadınlara daha fazla önem vermiştir. Doğan çocuklarda cinsiyetiyle ilgili ayırım yapılmaması, Türk geleneğinde kadınlara olan bakışı açıkça göstermektedir. Benzer şekilde Türk topluluklarında aileyi temsil eden kişi babadan sonra anne olmuş; bu nedenle de annenin yeri her zaman babanın akrabalarından daha değerli olmuştur.

Kadınlar, erkeklerin savaşa gittiği zamanlarda erkek işlerini üstlenmiş; evinin güvenliğini üstlenip otlaklara bakmış ve bu sayede savaşçı özelliklerini de geliştirmişlerdir. Kadınlara ait mezarlarda çıkan yay, ok, kılıç, kargı, hançer ve bedeninin korunması metalden yapılmış koruyucu zırh gibi kalıntılar bunun en büyük göstergelerinden birisi olmuştur (Durmuş, 2013, s.52).

Göktürk Devleti'nde kağanın eşi, düzenlenen bir tören ile başa geçmiş ve devleti Kağan ile beraber ortak bir şekilde yönetmiş ve kamusal alanda mekânsal olarak erkeklerden ayrı tutulmamıştır. Emirnameler ise Kağan ve eşi tarafından ortak imzalanmış; hatunlar devlet yönetiminde söz sahibi olmuştur. Diğer devlet elçilerinin kabulünde ise hatun kağanın yanında yer almış ve elçileri, birlikte kabul etmiştir (Şekil 1). Hatta öyle ki Büyük Hun İmparatorluğu adına Mete Han'ın kadını, Çin ile olan ilk barış antlaşmasını imzalamıştır. Benzer şekilde hatun Boarik, Sabarlar'ın hükümdarı Belek'in ölmesi ile birlikte hükümdarlık

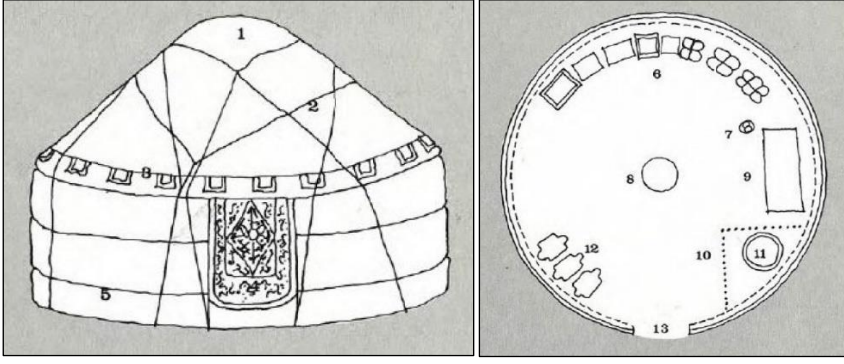
makamına geçmiştir. Yaklaşık olarak yüz bin kişinin idaresinde olan bu hatun, devleti iyi idare etmesi ile diğer devletler tarafından da tanınmış; Bizans İmparatoru ile bizzat kendisi antlaşma yaparak o dönemde önemli bir kişi olduğunu göstermiştir. Öyle ki kadınlar ordunun başında sadece komutan olarak bulunmamış; ordu ile birlikte savaşa girip ok, yay kullanmış, erkeklerden eksik bir konumda bulunmamıştır (Taşağıl, 2017, s.184-272).

Şekil 1. Kağan ve Hatun/ Kagan ve Hatun (Gömeç, 2024, s.6)

Tarım faaliyetlerinin henüz başlamadığı İslam öncesi Türk toplumlarında erkek-kadın arasındaki aile ilişkilerinde, siyasi ve mülkiyet hakları konusunda eşitlik bulunduğu belirtilmektedir (İnan, 1964). Eski Türk geleneğinde kadınlar da mal, mülk sahibi olabilmiş; Çin elçisi Vang Yen Tö seyahatnamesinde, Uygur hatunlarının at sürülerine sahip olduklarını yazmıştır (Turan, 1994, s.252).

Türk toplumları çoğunlukla avcılık, hayvancılık ile uğraşmış ve göçebe çadırlarda yaşamıştır. Dairesel planlı bu çadırın iç mekânının batıda kalan bölümü erkeğe ait olmakla birlikte aynı zamanda misafirlerin de ağırlandığı bölüm olmuştur. Çadırın doğu tarafı ise kadınlara ait olup burada mutfak araçları ve yataklar depolanmıştır (Küçükerman, 1985, s.26) (Şekil 2). Çadır planındaki mimari kurguda kadın ve erkek ayrılmamış; hatta öyle ki İslam toplumlarında görülenin aksi olarak kadınlar erkekler ile birlikte oturmuş ve konukları ağırlamıştır.

Şekil 2. Dairesel Planlı Türk Çadırı Ön Cephesi ve Planı (Küçükerman, 1985, s.26)

İSLAMİYET SONRASI TÜRK KADINI

Türkler, 751 yılında yapılan Talas Savaşı sonrası İslamiyet ile tanışmaya başlamış; İslamlaşma süreci ise yaklaşık olarak binli yıllara kadar sürmüştür. İslamiyet sonrasında da Türk kadını, siyasal ve sosyal faaliyetleri erkeği ile birlikte yürütmüş, savaşçı özelliklerini devam ettirmiş ve toprak ve mallarında tasarruf hakkına sahip olabilmıştır. İslamiyet ile ortaya çıkan yeni kavramlar, Türk toplumunda kendine yer bulmuş ancak bu kavramlar, kadın-erkek eşitliğini değiştirmemiş; Orta Asya Türk toplumunda kadınlar, erkekler ile yine bir arada yaşamaya devam etmiştir (Turan, 1994, s.253).

1071 yılındaki Malazgirt Savaşı sonrasında Türkler, Anadolu'ya yerleşmeye başlamıştır. Anadolu'ya yerleştikten sonra da kadınlar, değerini korumayı sürdürmüştür; toplum içinde var olmuş ve devlet yönetiminde söz sahibi olmaya devam etmiştir. Bu bağlamda anlaşılabileceği üzere İslam sonrası dönemde de kadınlara verilen yönetim hakkı devam etmiştir.

Bu olumlu ve lider ruhlu özelliklerine rağmen Türk kadını İslamiyet sonrasında olumsuz nitelendirmeler ve analizlerle yorumlanmıştır. Bazı tarihçiler, İslamiyet'in kadını bir kısıtlama, baskı aracı haline getirdiği şeklindeki bu olumsuz düşüncelerin İslam dininin yanlış yorumlanmasından kaynaklandığı şeklinde değerlendirmiştir (Ağçoban, 2016, s.20).

OSMANLI DEVLETİ'NDE TÜRK KADINI

Osmanlı toplumunun büyük çoğunluğunun konar-göçer aşiretlerden oluştuğu dönemden yerleşik ve devletleşme dönemine geçmesi ile birlikte ortaya yeni kurumlar, hukuki ve ahlaki kurallar ortaya çıkmıştır. Bu kurallar hem toplum hem de kamusal alandaki toplumsal cinsiyet kimliğine yüklenen anlamlarda önemli değişiklikler yaşanmasına yol açmıştır.

Toprağa bağlı yerleşik yeni yaşam şekli, yeni bir aile ve toplum meydana getirmiştir. Buna ek olarak kadınların, kamusal ve sosyal alandaki yerini

belirleyen cinsiyet kültüründe İslami değerler daha belirleyici faktör olmaya başlamıştır (Dulum, 2006, s. 15). Eski Orta Asya Türkleri’nden Osmanlı Devleti’ne uzanan süreçte bazı gelenekler zaman içerisinde değişmiş; bunların en önemlilerinden birisi de kadına yönelik olan bakış açısı olmuş; kadınlar, gözden sakınılması gereken biri olarak görülmüştür.

Buna bağlı olarak Fatih döneminden itibaren kadınların kıyafetinde, sokağa çıkmasında ve erkeklerle olan münasebetlerinde konumlarını belirleyen fermanlar yayınlanmıştır (Dulum, 2006, s.15). Kadın, Kanuni döneminde artık mahrem sayılmaya başlanmıştır. O dönemde fermanlar yayınlanmış; nerede nasıl giyinecek oldukları, erkeklerle olan ilişkilerine ve kıyafetlerine kadar kısıtlamalar getirilmiş; ancak bu durum kırsal kesimden ziyade kent yaşamında yoğunlaşmıştır. 3.Selim döneminde evlerin pencereleri, dışardan görünmeyecek bir biçimde örülmüş; boğazdan geçen kayıkçıların evleri görme ihtimaline karşı boğaz kıyısındaki yalılar, yüksek duvarlar ile kapatılmıştır (Sevinç, 2007, s.50-51).

Kadınların kamusal alanda belirli mekânlarda erkeklerden ayrı tutulması anlayışı, beraberinde bazı mekânların onlara yasaklanmasını da getirmiştir. Kadınların geceleri sokakta dolaşmaları, kaymakçı, dondurmacı gibi dükkânlara girmeleri ve orada erkeklerle birlikte sohbette bulunmaları fermanlarla yasaklanmıştır. Kadınların çarşı içinde dükkânlardan içeriye girip alışverişte bulunamayacaklarının belirtildiği de olmuş; alacak olduğunu dükkân önünde söylemesi ve sonrasında evlerine dönmesi istenmiştir (Çakır, 2009, s.81).

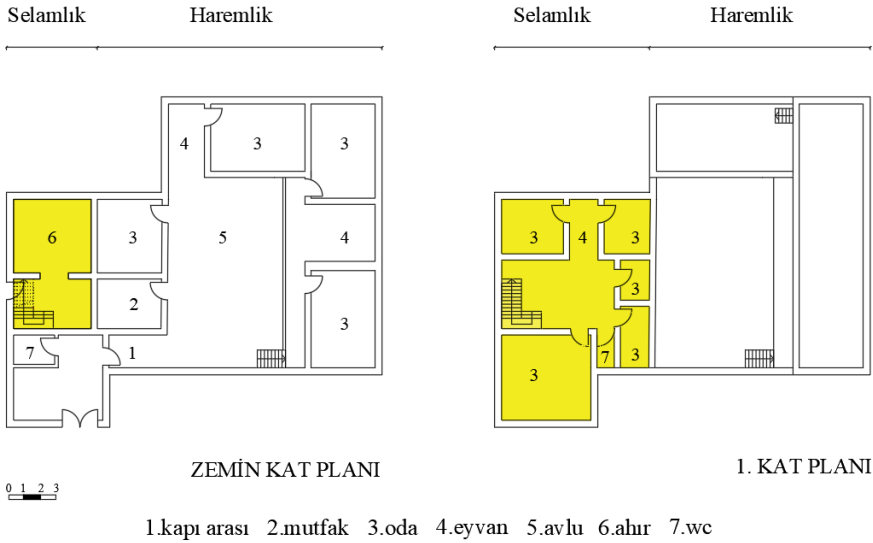
Kamusal mekânlarda kadınların gezinmesi, sınırlı mekânlarda ve zaruret gereği olmuştur. Minyatürlerde ve 19. yüzyıl romanlarında bu durumu görebilmek mümkündür. 20. yüzyıl başında Mehmet Rauf’un ‘Bir Zambağın Hikayesi’ romanında yer alan “erkekler kadınları, ancak vapurda, Galata Köprüsünde veya şimendiferde görebilirlerdi” cümlesi bu durumun kanıtları arasındadır.

Bu bağlamda kadınların çarşı, pazarlardan, kamusal mekânlardan olabildiğince uzak tutulmak ve korunmak istendiği anlaşılmaktadır. Söz konusu bu müdahale, kadının aile hayatını, sosyal hayatını, giyim tarzını ve eğlenme biçimi üzerinde dahi etkili olmuştur. Kadınların, gidebileceği, gezebileceği yerlerin dahi belirli kurallarla belirlenmesi, kent dokusunun oluşumda da etkili olmuştur. Bu kapsamda Osmanlı Mahalleleri dokusunda çıkmaz sokaklar ortaya çıkmış; çıkmaz sokaklar, bir yandan ortak yaşam alanını sağlarken bir yandan da mahremiyeti sağlamıştır.

Kadınlar, Anadolu’da Türkmen konutlarının biçimlenmesinde de aktif rol oynamış; kadınların gündelik yaşamdaki eylemleri, konut mimarisine yansımıştır. Kadınlar, gözden sakınılması gereken kişi olduğu için fiziksel cinsiyete dayalı ayırım, harem ve selamlık ayırımının ortaya çıkmasına yol açmıştır. Cihannüma ya da başoda olarak adlandırılan mekânlar, evin yalnızca

erkeği ve onun konukları tarafından kullanılan mekânlar iken dış sofa, hayat, direklik, örtme gibi mekânlar, evin kadını ve erkeği ile kullanılan ortak mekânlar olmuştur.

Selamlık, alan olarak daha büyük tasarlanmış ve hareme göre konutun merkezinde yer almıştır. Selamlığın sade olan hareme göre daha gösterişli, düzenli ve çok işlevli oluşu, erkeğin evdeki konumunu temsil etmektedir. Harem ise oturma odası, yemek hazırlama ve yatak odasından oluşan çok işlevli bir mekân olmasının yanı sıra kadın mekânı olarak tanımlanmıştır. Bu cinsiyet ayrışması, büyük konaklarda ya da orta gelirli aile konutlarının tasarımını şekillendiren bir unsur olmuştur (Şekil 3). Yükümlü oldukları ev işleri yoğunluğu ve dokumacılık, giyecek, yiyecek gibi konut içi üretimde yer almaları nedeni ile çoğu zaman da dışarı çıkma şansları olmadığı için kadınlar konutun egemen kullanıcısı olmuştur.

vekil tayin edebilmiş, eşine kefil olabilmiş ve sosyal ve toplumsal alanlarda alışveriş yaparak zamanını geçirebilmiştir (Farooqi, 2011, s.128).

İlber Ortaylı'ya göre Osmanlı toplum yapısında dinsel farklılıklar yoktur, farklı etnik köken ve dinlerden gelen kadınlar benzer yaşamlar sürmektedir. Ona göre esas sorun, Akdeniz kültür havzası gereği kadın ve erkeğin farklı yaşam mekânları oluşturmuş olmalarıdır. Ortaylı'ya göre kadın erken dönemde sanıldığı kadar eve hapsedilmemiş, kamusal mekânlarda sosyal yaşamın içerisinde yer almıştır (Ortaylı, 2001, s.118-119).

Osmanlı sosyal yaşamında çeşitli eğlenceler, erkekler ve kadınlar için ayrı ayrı düzenlenmiştir. Osmanlı dış mekân eğlence yaşamında büyük yeri olan meddah gösterileri ve kahvehane eğlenceleri, erkeklere mahsus dış mekân eğlenceleri iken hamamlar, komşular arası ziyaret, mesire yerleri ve sandal sefaları ise kadınların o dönemki eğlence yerleri olmuştur. Mahalleler, geleneksel içine kapalı aile yapısının ve kadının kent yaşamına katılmasına, dış dünyaya açılmasına imkan tanımıştır.

Gerek Türklerin gerek Ermenilerin ya da Rumların etnik grupların düğün eğlencelerindeki genel yaklaşım, mekânların belirli bölümlerinde ya da farklı mekânlarda kadınların ve erkeklerin ayrı gruplar şeklinde eğlenmesi olmuştur. Kına gecesi gibi eğlenceler, kutlamalar, erkeklerden tamamen ayrı olarak düzenlenirken benzer şekilde erkeklerin kutlamaları da kadınlardan ayrı, bağımsız olarak yapılmıştır.

Osmanlı kadının sosyal yaşam ve eğlence aktiviteleri arasında hamamlar ise büyük yer tutmaktadır. Hamamlar, Osmanlı kadınlarına eşle dostla buluşmanın imkânını sağlamış ve zamanla sosyal yaşama ait pek çok geleneğin eyleme döküldüğü kültürel bir mekâna dönüşmüştür. Büyük bir istek ve hazırlıkla gidilen hamamlarda gelin hamamı, kırk hamamı gibi çeşitli ritüelleri de içeren kadınlara ait etkinlikler altında bir araya gelinmiş ve eğlenilmiştir.

Mesire yerlerine yapılan geziler çoğunlukla İstanbul'da bulunan yerleşik hayattaki üst sınıfa ait kadınlar ve saray kadınları tarafından yapılmıştır. Söz konusu bu geziler, önceden planlanan, hazırlıkları yapılan, eş, dost, akrabaların da davet edildiği, birlikte vakit geçirildiği oyunların, çalgıların olduğu bir tür piknik şeklindeki eğlencedir. Mesire yerlerine arabalarla gelen kadınlar sandal sefası yapabilme imkanı da bulmuştur. Kadınlar bir yandan kayık sırası beklerken bir yandan da kalabalık gruplarla sohbet ederek sosyalleşebilmiştir. Ancak gruplar arasında erkeklerin yer almayışı, sahilin sadece kadın grup gezileri için ayrıldığını ve kamusal mekânda cinsiyet ayrışmasının olduğunu göstermektedir (Kalyoncu, 2021, s.1120) (Şekil 4).

Şekil 4. Kağıthane Mesiresi
(<https://istanbultarihi.ist/143-istanbul-bahceleri#gallery-15>)

Kadınlar, şehir merkezinde bulunan dükkânlara nadiren gidebilmiş ancak yaşadıkları yerlerdeki ve yakın çevrelerindeki alışveriş meydanlarına gidebilmiştir. Kadınlar özellikle nakışçı dükkânları gibi alışveriş yaptıkları özel dükkânlara gitmiş ve hatta bu tür dükkânlar kadınlara iş imkanı da sağlamıştır. Böylelikle evde bulunan kadınlar da üretimleri ile ticaret hayatında yer almıştır. Bu kapsamda kadınlar, sık aralıklarla uzak yerlere alışverişe gitmeleri çok uygun karşılanmamış olsa da kadınların yine de kamusal mekânlarda sosyal hayatın içinde bulunmalarına imkan sağlamıştır (Farooqi, 2005, s.167).

Kadınların çarşı ve pazarlardan, kamusal mekânlardan olabildiğince uzak tutulması ve korunması düşüncesi, 18. yüzyıl itibari ile yavaş yavaş değişmeye başlamış; kadınların kamusal alanda görünür olması uzun bir zaman almıştır (Tanyeli, 2012, s.66-74). Bunun arkasında ise Osmanlı Devleti'ndeki gerileme dönemi ile birlikte devlet içinde bazı değişikliklerin artık yapılmasının gerekli görmesi ve bu değişikliklerin kadınların sosyal yaşamdaki yerini kapsamaları bulunmaktadır.

TANZİMAT DÖNEMİ'NDE TÜRK KADINI

II.Mahmut dönemine kadar kendisini güçlendirmek ve daha iyisini yapmak için Batı'daki gelişmeleri takip eden Osmanlı Devleti, II. Mahmut ile birlikte devleti nasıl kurtarabiliriz endişesi ile askeri ve teknolojik anlamda ıslahatlara ihtiyaç duymuştur.

Tanzimat Fermanı (1839), Türk modernleşme tarihinin başlangıcı olarak kabul edilmektedir. Tanzimat Fermanı ile birlikte başlayan dönüştürme, ilk etapta ordu ve devlet kurumlarında sonrasında da halka sirayet etmiştir. Çünkü amacı ne olursa olsun değişikliklerin asıl ve son muhatabı toplumlardır.

19.yüzyılda Osmanlı Devleti, siyasal, ekonomik, sosyal, hukuk ve eğitim alanında ilerleme ve Batı ile uyum sağlama çabası ile değişimler ve de yapısal dönüşümler geçirmiş; söz konusu bu değişimlerden Osmanlı kadınları da etkilenmiştir. Tanzimat dönemi ile birlikte hane içi ve hane dışı ilişkiler ele alınmış; yapılan düzenlemeler kadınların kamusal yaşamında önemli değişimlere yol açmıştır. Tanzimat'a kadar toplum içerisinde çok görülmeyen Osmanlı kadınları, ülkedeki gelişmelere bağlı olarak kamusal mekânlarda görünür olmaya başlamıştır.

Tanzimat döneminde kızlar için okullar açılmaya başlanmıştır. Tanzimat'tan sonra ise bu haklara yeni haklar eklenmiştir. 1847 yılındaki İrade-i Seniyye ve 1858 yılındaki Arazi Kanunnamesi ile birlikte kız çocuklarına erkeklerle eşit miras hakkı sağlanmış; 1856 yılında ise kadınların cariyeye ve köle olarak alınıp satılmalarına yasak getirilmiştir. Bir başka yandan kadınlara kadı önünde evlenme (1845) hakkı ile orta ve yükseköğrenim görme hakkı tanınmıştır (Dulum, 2006, s.18). Bu eğitim olanaklarını geliştirebilmek için kız okullarının sayı ve kalite olarak artırılmasının bir ön koşulu olarak görülen dârülmualimât sayısının da artırılması taleplerine olumlu bakılmıştır. 1842 yılında ebelik kursları, 1858 yılında kız rüştiyeleri, 1870 yılında kız öğretmen okulları açılmıştır ve hatta kız çocukları Dar'ül Finun'a da girmeye başlamıştır (Erdem, 2013, s.68) (Şekil 5).

Şekil 5. İnas Darülfünunu ve Darülfünun-u Osmanlı Öğrencileri, 1920 (Yıldırım, 1998, s.21); Konya Kız Muallim Mektebi (<https://www.fikriyat.com/fikriyat-ozel/2018/08/28/osmanlinin-ilk-kiz-ogretmen-okulu-drulmuallimt>)

Osmanlı Devleti'nde modernleşmeye yönelik öncü yapısal değişiklikler özellikle Tanzimat Fermanı sonrasındaki II. Meşrutiyet döneminde ortaya çıkmıştır. Bu değişimler, eş ve anne rolleri ile sınırlanmış olan kadına da yansımış ve kadınlar, toplumsal hayatta farklı statüler kazanabilmek için taleplerde bulunmaya başlamıştır (Çakır, 2016, s.22).

Osmanlı kadınları, kendilerini kamusal alanda ilk kez ifade etmeleri, tanıtımları basın kanalı ile, kadın dergileri aracılığı ile olmuştur. Bu dergiler, kadınların yazma çekimserliğini kaldırmada ve taleplerini iletebilmede önemli bir araç olmuştur. 1869 yılında Terakki-i Muhadderat adı ile çıkan dergi, bu

dergilerin ilki olup sonrasında farklı tarih ve isimlerde çok sayıda dergi çıkmıştır. Hanımlara Mahsus Gazete adlı yayında bazı kadın yazarlar, kadınlara atfedilen iyi bir eş anne kimliklerini reddedip, konumlarını sorgulayarak kadınları erkeklerle kıyaslamışlardır (Çakır, 2016, s.27).

Kadın dergileri ile kadınlar kendilerini ifade edebilirken kadınların ilk kez bir araya gelerek örgütlenmeleri de yardım dernekleri ile olmuştur. Yardım amaçlı olan bu dernekler, II. Meşrutiyet ile birlikte yardımın ötesine geçmiş; kadının eğitimine önem veren, çalışma hayatına katılabileceği iş yerleri açmayı hedefleyen ve dolayısı ile kadının geçim problemine çözüm arayan dernekler kurulmuştur. Bu derneklere ek olarak kamusal alanda bazı konularda erkeklerden eksik kalmalarının önüne geçecek kültür amaçlı dernekler, feminist kadın dernekleri, ülke sorunlarının çözümüne destek olmayı amaçlayan dernekler, ülke savunmasına ilişkin dernekler ve kadınların siyasi parti kurmasını amaçlayan dernekler de kurulmuştur (Çakır, 2016, s.50-78).

II. Meşrutiyet ile başlayan ve sonrasında devam eden süreçte kadın haklarını arayan sivil toplum örgütleri, siyasi partiler kurulmuş ve kadınlar toplumun, siyasal sistemin bir öznesi olarak kamusal alanda yer almak istemişlerdir. Ancak söz konusu bu başkaldırının kendisi ile çelişen tarafı, bu isteklerini yerine getirebilmek için erkek egemen toplumun düşünce yapısı ile hareket etmeleridir. Kadınlar eğitim istediklerinde bu isteklerini erkeklerin bulunduğu her alanda kendilerine yer açmak amacı ile istemek yerine daha mutlu bir aile, çocuklarını eğitmek, iyi bir gelecek hazırlamak için istemiş; erkeklerin kendilerine yükledikleri ev içi anne, eş rolleri üzerinden talepte bulunmuşlardır (Çiçek ve Aydın, 2015, s.2182).

I. Dünya Savaşı sonrasında azalan erkek nüfus nedeni ile kadının emeğine olan ihtiyaç artmıştır. Bu ihtiyaç kapsamında kadınların kamusal mekândaki eylemlerinde çeşitlemelere gidilmiştir. II. Meşrutiyet ile birlikte kadınlar, artık çalışmaya hayatına da girmiş; özellikle o dönemde savaşa giden erkeklerden boşalan memurluklara yerleştirilmişlerdir. II. Meşrutiyet'ten sonra ise kadınlar için görece bir özgürlük alanı açılmıştır. Kadınların, toplum içindeki konumu ve temsiliyeti artmış, kılık kıyafetlerinde düzenlemelere gidilmiştir. Eşler ile birlikte tiyatro vb. sosyal etkinliklere katılımlarının önü açılmış, kamusal mekânlarda daha görünür bir duruma gelmişlerdir (Akşin, 2007, s.109).

Mitingler, dernekler, basın, yardımlaşma ve silahlı mücadele şeklinde gerçekleşen bu süreçte kamusal alanda kadınlar kendi rüştlarini ispatlamıştır. Bu bağlamda kamusal alanda kadınların yer edinebilmesi bir süreç içinde gerçekleşmiştir. II. Meşrutiyet döneminde kabul edilen eğitim hakkı, sonuç ürün olarak çağdaş düşüncüyü getirmiş; bu düşünce, kadınların Milli Mücadele'de yer almasına ve görünürlüklerine imkan tanımıştır.

ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİ'NDE TÜRK KADINI

Osmanlı Devleti'nin son döneminde bu gelişmeler yaşanırken ülke Kurtuluş Savaşı'na girmiş ve yaşanan savaş sonucunda rejim değişmiş; 29 Ekim 1923 yılında Cumhuriyet ilan edilmiştir. Cumhuriyetin ilan edildiği 1923 yılından 1950'ye kadar olan süreç, literatürde Erken Cumhuriyet Dönemi olarak tanımlanmaktadır. Bu dönemde siyasal, toplumsal ve iktisadi alanda çok sayıda yenilik yapılmış; yeni rejimin yansıması olarak çağdaş ve modern bir toplumun temelleri atılmıştır. Bu noktada devlet, geleneksel toplumun modern topluma dönüştürülmesini amaçlamış; değişimin aktif öznesi ve toplumsal yaşamın planlayıcısı bizzat kendisi olmuştur.

Kurtuluş Savaşı döneminde milli mücadeleye destek vermesi ile öne çıkan kadınlar, savaşla beraber görünür olmuştur. Devamında ise cumhuriyet yönetimi, getirdiği uygulamalar ile kamusal mekânlarda kadınların kalıcılığını hedeflemiştir. Hem Milli Mücadele'nin hem de Cumhuriyet'in eşit paydaşı olarak kadınların savaş sonrası tekrar kabuğuna çekilmesi istenmemiş; Cumhuriyetin hedeflerine eşit yurttaşlar olarak katkı sunmasını beklenmiştir. Bu kapsamda ikinci aşama olarak devlet otoritesi, kadın ve erkeği eşit saymış; modern yurttaşlık ilişkileri çerçevesinde yasal düzenlemelerle kadınlara da hukuki bir statü kazandırarak kamusal mekânları kadınlara açmıştır (Kahraman, 2002, s.125-140).

Modernleşmenin uygulama alanı olan sosyal, ekonomik ve toplumsal boyutları da kapsayan düzenlemeler, kamusal mekânlarda kadınların varlığını güçlendirmiş ve görünürlüğünü artırmıştır. Toplumsal boyutta değişim ve dönüşümün kadınlar konusundaki en zorlayıcı alanı, kadınların ikincil konumları, cinsiyet kalıp yargıları ve gelenek-göreneklerin ataerkil değerleri olmuştur (Gökberk, 2018).

Cumhuriyetin kurulması ile bütünlüklü ve çok yönlü reformlar hukuk ile temellendirilmiştir. Modernleşmenin en temel araçlarından birinin hukuk olması, kadınların hukuksal açıdan eşitliği sağlaması bakımından önem arz etmektedir. Çünkü eşit vatandaşlık, kamusal hayatta eşit temsili güçlendiren bir etkiye işaret etmektedir.

Bu süreçte hızlı bir hukuk oluşturma sürecine giren Türkiye, 1926 yılında kabul ettiği İsviçre Medeni ve Borçlar Kanunu'nu ile kamusal alanda kadınların varlığını güçlendirmiştir. Kadınlar, Medeni Kanun ile kişilik haklarında eşitlik, tek eşlilik, resmi evlilik, asgari evlilik 18 yaş uygulaması, eşit boşanma, mülkiyet- miras ve velayet hakkına erişmişlerdir (Ertan, 1999, s.757).

Kadınlara seçme ve seçilme hakkı 1923 ve 1924 yıllarında gündeme getirilmiş olsa da henüz koşulların olgunlaşmamış olması nedeni ile hayata geçirilememiştir. Kadınların ilk yıllarda siyasal haklara erişememesinin nedenleri arasında siyasi görüş birliği olarak kadınların yeterince olgunluğa kavuşmamış

olması ve bu aşamada medeni haklara erişmelerinin yeterli olduğunun düşünülmesi gösterilmektedir. Özet olarak ya koşulların ya da kadınların olgunlaşmaması nedeni ile kadınlar kamusal alanda siyasi haklara 1934'te kavuşabilmişlerdir.

Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi modernleşmesi arasındaki farklılığı görebildiğimiz alanlardan biri de eğitimidir. Osmanlı'da bilimsel ve donanımlı eğitim hakkı kısıtlı bir kesime tanınmıştır. Müslüman çocuklar, sıbyan mektebi ve medreselerde eğitim alırken; devşirme olan çocuklar enderunda eğitim almıştır. Osmanlı'da eğitim dini niteliği baskın olmakla birlikte cinsiyetlere göre ayrıştırılmış bir sistemde sürdürülmüştür.

Osmanlı modernleşmesi ile birlikte erkek öğrencilere askeri nitelikte; kız öğrencilere ise ebe ve öğretmenliğe yönelik yeni okullar açılmıştır. 1842'de Askeri Tıbbiye'ye bağlı Ebelik Okulu, 1869'da İnas Sanayi Mektebi (Kız Sanat Okulu) ve 1870 yılında Darülmuallimat (Kız Öğretmen Okulu) açılmıştır. Ancak bu okulda yetişen kadın öğretmenler, yalnızca kız çocuklarına eğitim verebilecekti. 1869 yılında yapılan eğitim düzenlenmesi ile kız çocukları için 6-10 yaş arasında ilkokul zorunluluğu (ağırlıklı dini eğitim, tarih, coğrafya, ahlak, yazma, biçki-dikiş müfredatına sahip) kabul edilmiş ve ev işlerine yardımcı olacak düzeyde matematik eğitimi veren kız rüştiyeleri açılmıştır. 1911 yılında ise ilk kız idadisi açılmıştır. Eğitimin ev hayatını düzenleme işlevine sahip cinsiyet ayrımını gözetken niteliği, kadınların özel alandaki konumunu belirginleştirmiştir. Kız öğretmen ve ebelik okulları, kamusal yaşamda kadınların hangi meslekleri yapabileceğini de belirlemiştir. Söz konusu bu okullarda yetişen kadınlar ise sonrasında kadın hareketlerine önderlik eden kadınlar olmuştur (Erdem, 2015, s.1269).

Cumhuriyet döneminde eğitim reformunun en öne çıkan özelliği eşitlikçi ve bilimsel oluşudur. Bu kapsamda kız çocuklarının eğitim hakkı, 1924 Anayasası ile bir ilke olmuş ve zorunlu kılınmıştır. Bu reformun yanı sıra kız çocuklarının ve kadınların eğitimi için birtakım yeni düzenlemeler de yapılmıştır. Bu bağlamda Köy Kadınları Gezici Kursları (köylerde altışar aylık kurslar), Akşam Sanat Okulları (kadınlara okuma yazma öğretme ve meslek edindirme amacını taşıyan kurslar), Kız Enstitüleri (meslek edindirme amacı taşıyan kurslar) açılmıştır (Sabancılar Eren, 2024, s.85).

Ataerkil toplum yapısına bağlı olarak aile içinde kadının ilk görevi annelik olarak belirlenmiş olsa da cumhuriyetin hukuki düzenlemeleri ile kadınlar, kamusal alanda daha fazla görünür olmuştur. 1924 Anayasası, yasa önünde eşitliği (69.madde) ve çalışmayı doğal haklar arasında tanımlamış (70.madde); cinsiyet farkı gözetmeksizin çalışma hakkı eşitlik ilkesini içermiştir. Her ne kadar eşitlikçi ilkeler yer almış olsa da Medeni Kanun'da aile reisinin koca olduğu (152. madde); eve bakma sorumluluğunun ise kadında olduğu (153.madde); kadınların

çalışma izninin kocanın iznine bağlı olması (159.madde) gibi cinsiyet eşitliğine aykırı maddeler de yer almıştır.

Kadınlar Osmanlı'da sınırlı da olsa çalışma yaşamına dâhil olmuş; daha çok ücretsiz aile işçisi olarak tarım sektöründe, dokumacılık, halıcılık gibi geleneksel işkollarında istihdam edilmiştir. 1913-1915 yılları Sanayi Sayımı verilerine göre halıcılık ve dokumacılık alanında kadın çalışanların sayısı toplam çalışanlara göre oranı % 30,6 olarak tespit edilmiştir. Savaş sebebi ile erkeklerin cephede olmasına bağlı olarak çocuklar ve kadınlar işgücünde daha fazla yer almış; kadınlar, fabrikalarda, devlet dairelerinde, yol yapımında vb. kamuya açık alanlarda çalışmaya başlamıştır (Makal, 2011, s.120).

Kadınlar üzerindeki geleneksel yazgının ortadan kaldırılabilmesi için çok sayıda reform hayata geçirilmiş ve sonuç ürün olarak Cumhuriyet hem kadın hem de erkek için geçmişten farklı bir kimlik ortaya çıkarmıştır. Kadınlar için bu kimliklerden birisi de muhafazakâr modernleşme kapsamında toplumsal yurttaşlık bilincine sahip modern bir kadın olarak aile içinde cefakâr ve fedakâr annelik rolünün devam etmesi olmuştur. Aysel Günindi Ersöz'e göre Erken Cumhuriyet dönemi modernleşme süreci, kadın-erkek eşitliğini tam olarak çözememiş; kadınların sorumluluklarını artırdığını belirtmiştir.

Cumhuriyet'in resmî ideolojisi kadının kamusal alana çıkmasından ve meslek sahibi olmasından yanadır. Ancak, dönemin kadın konusundaki algılamasına biraz daha yakından bakıldığında, gelenekselci kalıp ile modernleşmecî kalıp arasında, toplumsal cinsiyet rolleri açısından temel bir farklılık olmadığı görülmektedir. Batıcı model, kadına özel alandaki 'doğal görev' ve sorumluluklarının yanı sıra, toplumsal alanda da fedakârlık ve sorumluluk yüklemektedir. Bu durum, kadınları 'çifte yük'le karşı karşıya bırakmış, rol çatışmalarına neden olmuştur. (Günindi Ersöz, 2015, s.92).

Aslan'a göre de geleneksel cinsiyet rolleri değiştirilememiş; kadının özel alandaki görevleri aynı kalmıştır. Kadınların okuyarak modern kadın imajı ile kamusal alanda ülkesine faydalı olması beklenmiş ancak özel alanda kadınların erkeklerle eşitlik sağlanamamış ve kadınlara öncekine göre daha büyük sorumluluklar yüklenmiştir:

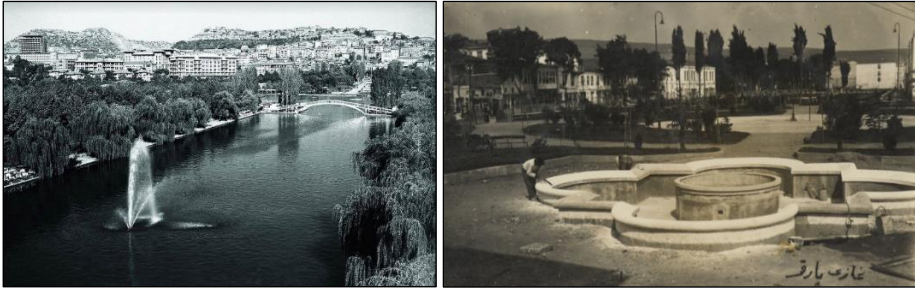
Bu yeni durum yani ücretli iş yaşamında yerlerini alışları kadına ahlaki yönden biçilen rolleri ve toplumsal cinsiyete dayalı ayrımı değiştirmemiştir. Kadınlar hala "anne ve eş olarak" çocuk yetiştirmek, ev işleri yapmak gibi geleneksel rolleriyle tanımlanmaktadır. Kadının hane içi geleneksel rollerinin kamuya taşınması onların iş yaşamına daha en baştan dezavantajlı girmesine neden olmuştur. (Aslan, 2008).

Arat (2000) da Cumhuriyetin ilk yıllarında kamusal alanın kadınlara açıldığını ve bu alanın kadınları özgürleştirdiğini; özel alanda ise kadınların ataerkil

normları uygulamaya devam ettiğini belirtmektedir. Yazara göre bu dönemde kadınlar, anneliğin kutsallığı ve aile içi rolleri ekseninde bir haklılığa sahiptir.

Türk Modernleşmesi'nin üzerine kurulduğu modern bir ulus oluşturma düşüncesi, mekânsal örgütlenmelerden de sıkça yararlanmıştır. Bu bağlamda da kamusal mekânlar, baştan aşağı dönüştürülmüş; özellikle (1923-50 arası) Erken Cumhuriyet döneminde birçok sayıda öncül kamusal mekân modeli geliştirilmiştir. Bu modeller, devlet merkezli, rasyonel ve kolektif paylaşıma açık olacak bir şekilde tasarlanmıştır (Arıtan, 2008, s.49-56).

Birçok kentte açılan eşitlikçi, kadınlı erkekli paylaşımın olduğu, bir başka anlatımla seküler ve kolektif mekân özelliği gösteren kent örgütlenmesi olarak kent içi parklar açılmış/düzenlenmiştir. Kent içindeki yeşil alanlara yeni bir yorum getiren bu yaklaşım, kadınları kamusal mekâna davet etmiş, kadınların kamusal yaşama katılmasını ve kolektif yaşamın güçlenmesini sağlamıştır. Başkent Ankara'da kurulan Gençlik Parkı, bu anlamdaki öncü parklardan birisi olmuş ve zaman içinde farklı düzeylerde ülkenin birçok kentinde yinelenerek uygulanmıştır (Arıtan, 2008, s.49-56) (Şekil 6).

Şekil 6. Ankara Gençlik Parkı

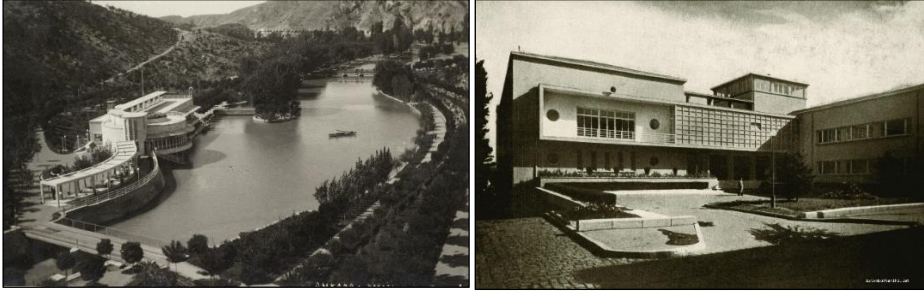
(<https://www.fikriyat.com/fikriyat-ozel/2018/08/28/osmanlinin-ilk-kiz-ogretmen-okulu-drulmuallimt>); Samsun Gazi Parkı

(<https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/113040>)

Modernleşme kapsamında üretilen bir diğer mekânlar ise halkevleri olmuştur. Halkevleri yine kadın erkek kullanım eşitliğini temel alan kolektif kullanıma açık bir mekân olarak ülkenin birçok kentine yayılmıştır. Halkevleri, meydan-bulvar-devlet yapıları hakimiyetinin olduğu meydana egemen bir yere konumlandırılmıştır. İçinde kütüphane, konferans/sinema salonu, spor salonu, misafirhane, gazino, parti salonları gibi birimlerden oluşan ve sosyal ve kültürel eğitim nosyonunu rasyonalize eden bu mekânlar, halkın modernite ile tanıştırıldığı kolektif kamusal mekânlar olmuştur (Yeşilkaya, 1999, s.158).

Cumhuriyetin mimari ölçekte geliştirdiği kamusal mekân modelleri arasında kendini gösteren bir diğer model de köy enstitüleri olmuştur. Köy enstitüleri, köyler için gerekli olan yetişmiş insan kaynağını üretmeyi hedeflerken bir yandan köy kalkınmasını hedeflemiştir. Yine kolektif bir mekân modeli olarak üretilen

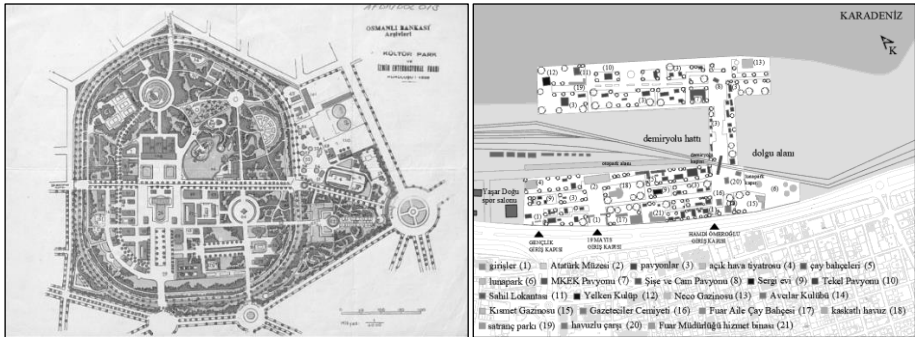
bu enstitülerde tarım, kültür ve sanat/teknik başlıkları adı altında üç ana grupta dersler verilmiştir (Keskin, 1988, s.8-15) (Şekil 7).

Şekil 7. Ankara Çubuk Barajı Gazinosu

(<https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/113037?locale=tr>) ve Kadıköy Halkevi (<https://istanbultarihi.ist/326-cumhuriyet-doneminde-istanbulda-mimarlik#gallery-15>)

Bu esnada modernleşmenin görüldüğü merkez ülkeler örnek alınmış; bu ülkelere geziler düzenlenerek incelemeler yapılmıştır. Örnek olarak Sovyetler Birliği'nde yapılan uygulamalar, İzmir'de bir kültürparkın kurulmasına referans olmuş söz konusu parkı hem biçim hem de içerik bağlamında yakından etkilemiştir. 1936 yılında açılan İzmir Kültürpark ve Enternasyonal Fuarı, ticaret ve eğlence fonksiyonunun iç içe kurgulandığı, yeni eğlence pratiklerinin topluma verildiği örnekler arasında yer alması ile yeni devletin yeni bir kamusal mekân arayüzü olarak ortaya çıkmıştır. İzmir Kültürpark ve Enternasyonal Fuarı, eşitlikçi, kolektif düzenin dolaylı bir yansıması olarak da yorumlanabilir (Yılmaz vd.,2015). İzmir Fuarı sonrasında kentlerin ekonomik, sosyal ve kültürel açıdan gelişmesini sağlamak amacıyla fuar organizasyonları, Türkiye'nin farklı bölgelerinde yaygınlaşmaya başlamıştır. Bunun sonucu olarak bölgesel ölçekte birçok genel ticaret fuarları açılmıştır. İlk olarak 1963 yılında Samsun Fuarı açılmış; devamında 1964 Bursa, 1967 Kayseri, 1967 Trabzon, 1969 Erzurum, 1969 Bitlis, 1970 Mersin ve 1971 Konya Fuarı açılmıştır (Şekil 8).

Şekil 8. İzmir Enternasyonal Fuarı ve Kültürpark'ın Vaziyet Planı

(<https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/100509>); Samsun Fuarı Kroki Planı (Keskin, 2022, s.162)

Modernleşme sürecinde özellikle danslı yemekler veya balolar da kamusal yaşamda önemli bir yer tutmuştur. Modernleşmenin, Batılı olma düşüncesini göstermenin en kısa yolu danslı yemekler ve balolar olmuştur (Cantek, 2003, s.264). Bu kapsamda yeni Başkent'te yemek eşliğinde danslı-müzikli eğlenmenin ilk denemeleri, 29 Ekim Cumhuriyet Balolarında ve Yılbaşı Balolarında yapılmıştır. Bu balolar, sonrasında Anadolu'nun küçük kentlerine yayılarak birer Cumhuriyet geleneğine dönüşmüştür.

DEĞERLENDİRME ve İRDELEME

Türkler'in Anadolu'ya yerleşmeden önce göçebe yaşam kültürü sürmesine bağlı olarak kentleşme düzeyinin az olması ve kamusal mekânlara yönelik literatürün neredeyse olmayışı, Türk toplumundaki kamusal mekân gelişimini Osmanlı Devleti'nden başlatmaktadır. Ancak her ne kadar literatürde durum bu şekilde olmuş olsa da yazıya geçiş öncesi dönem için aktarılan abideler, mitler, yazıtlar, seyyahların gözlemleri, hikayeler ve efsaneler, eski Türk devlet geleneğinde toplumsal yaşama ve kamusalığa yönelik önemli ipuçları sunmaktadır.

Antik Yunan'ın aksine Eski Türk toplumlarında kamusal alanda kadın her zaman değerli ve önemli görülmüştür. Kültigin abidesinde ve Bilge Kağan kitabesinde kağanın eşine ve annesine yer verilmesi, Göktürk yazıtları ve Uygur dönemine ait kalıntılarda her zaman 'ana' sözcüğünün 'baba' sözcüğünden önce yazılmış olması, siyasal ve toplumsal alanda kadının yerini ve dışa dönük bir yaşam sürdüğünü göstermektedir.

Benzer şekilde Türk devletlerinde kağan eşi olan hatunun devleti kağan ile birlikte yönetmesi, yeri geldiğinde yapılan antlaşmaya kağan yerine kendi imza atması, hükümdarlık yapması ve savaşa katılması, erkeklerin savaşa gittiği zamanlarda kadınların güvenliğe kadar erkek işlerini üstlenmiş olması, anlatılan mitlerde Türk kadının cesur olduğuna ve liderlik özelliği taşıdığına neden yer verildiğinin ve kamusal bir yaşam sürdüğünün kanıtı olmaktadır.

Bu bağlamda Eski Türk Devlet geleneğinde kadınların kamusal alanda önemli bir yeri olduğu, kadınların kamusallığın yaşandığı mekânlardan izole edilmediği ve hatta özellikle dahil edildiği ortaya çıkmaktadır. Öyle ki göçebe yaşam kültürü sürmesine bağlı olarak günlük yaşam eylemlerinin sürdüğü çadırlarda dahi bu durum gözlemlenebilmektedir. Dairesel planlı bu çadırların mimari kurgusunda kadın ve erkek ayrılmamış; aksi olarak kadınlar erkekler ile birlikte oturmuş ve konukları ağırlamıştır.

751 yılında Türkler'in İslamiyet ile tanışmaya başlaması sonrasında da kadın-erkek eşitliği değişmemiş; kamusal anlamda kadınlar ve erkekler yine bir arada yaşamaya devam etmiştir. Bu bağlamda İslamiyet'in getirdiği yeni kavramların kabul edilmiş olması ve kendi yaşam kültürlerinde bir değişikliğe gidilmemiş

olması, Türkler'in kendi kültürleri ile İslamiyet inancını entegre ederek bir yaşam sürdürdüklerinin bir göstergesidir.

Osmanlı döneminde konar-göçer aşiretlerden yerleşik ve devletleşme dönemine geçilmesi, toprağa bağlı yerleşik yeni yaşam şekli paralelinde yeni bir aile ve toplum yapısı, cinsiyet kültüründe İslami değerlerin daha belirleyici faktör olmaya başlaması beraberinde Osmanlı toplumunda yeni kurumlar, ahlaki ve hukuki kurullar ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bu süreçte Eski Türk Devlet yapısındaki bazı gelenekler zaman içinde değişmiş; kadınlar, gözden sakınılması gereken biri olarak görülmüştür.

Fatih Sultan Mehmet döneminde başlayan kadınların kıyafetinde, sokağa çıkmasında, erkeklerle olan mesafelerine yönelik fermanlar, kadınların kamusal mekânlardaki konumlarını belirlemiştir. Süreç içinde bu fermanlar zaman zaman değişmiş, kadınların kamusal mekân sınırları yeniden ele alınmıştır. Kadınların gözden sakınılması gereken biri olarak görülmesi, beraberinde kadınların kamusal alanda belirli mekânlarda erkeklerden ayrı tutulması anlayışını ve bazı mekânların da yasaklanmasını getirmiştir. Kadınların çarşı, pazarlardan, olabildiğince uzak tutulmak istenmesi, gezinmesinin sınırlı mekânlarda ve zaruret gereği olması nedeni ile kadınların kamusal mekânlardan uzak tutulmak ve korunmak istendiği anlaşılmaktadır.

Bu yaşam şekli gerek günlük yaşam aktivitelerinin aktığı konutların gerekse de kentsel mekânların örgütlenmesinde etkili olmuştur. Kadınlar, gözden sakınılması gereken kişi olduğu için fiziksel cinsiyete dayalı ayırım, konutlarda harem ve selamlık ayırımının ortaya çıkmasına yol açmıştır. Selamlık bölümünde erkek konuklar ağırlanırken harem bölümünde günlük eylemler ve aile hayatı sürdürülmüştür. Benzer şekilde kentsel örgütlenmede de mahremiyet kavramı sağlanılmaya çalışılmış; bu doğrultuda Osmanlı mahalleleri dokusunda çıkmaz sokaklar ortaya çıkmıştır. Çıkmaz sokaklar diğer komşularla bir araya gelmeyi, paylaşmayı sağlarken bir yandan da korunaklı, sınırları belirli bir alan olması ile mahremiyeti sağlamıştır.

Kadınların mülk sahibi olma hakkı gibi haklarının olması, yaşadıkları yerlerdeki ve yakın çevrelerindeki alışveriş meydanlarına gidebilmesi, nakışçı dükkanı gibi dükkanlara evden üretim sağlaması ile ticaretin içinde yer alması gibi pratikler sosyal yaşamdan ve kamusal alandan tamamen soyutlanmadığının bir göstergesidir. Osmanlı sosyal yaşamına komşular arası ziyaret, sandal sefaları, hamamlar ve mesire yerleri kadınların o dönemki eğlence yerleri olmuştur. Ancak mesire yerlerinde görülen cinsiyet ayrışması, kamusal mekânda cinsiyetler arası ortak paylaşımın olmadığını göstermektedir. Bu bağlamda gerek toplumsal yaşama gerekse de mekânsal örgütlenme anlamında yapılan düzenlemelerin kadınları sosyal ve kamusal yaşamdan tamamen tecrit etmek ve yüzyıllardır süregelen aktif Türk kadını tipolojisini yıkmak istemediği ortaya çıkmaktadır.

Osmanlı Devleti'ndeki gerileme dönemi ile birlikte devlet içinde bazı değişikliklerin artık yapılmasının gerekli görülmesi, kadınların sosyal yaşamdaki yerini de değiştirmiştir. Kadınların gözden uzak tutulması düşüncesi, 18. yüzyıl itibari ile yavaş yavaş değişmeye ve kamusal alanda kadınlar görünür olmaya başlamıştır.

Tanzimat döneminde kızlar için okullar açılmaya başlanmış, bu kapsamda ebelik kursları, kız rüştiyeleri, kız öğretmen okulları açılmış, kızlar Dar'ül Finun'da eğitim görmeye başlamış, kız çocuklarına erkeklerle eşit miras hakkı sağlanmış, kadınların cariye ve köle olarak alınıp satılmalarına yasak getirilmiş, kadı önünde evlenme hakkı ile orta ve yükseköğrenim görme hakkı tanınmıştır. Bu bağlamda hane içi ve hane dışı ilişkilerin ele alındığı bu dönem, kadınların kamusal yaşamında önemli değişimlere yol açmıştır. Tanzimat'a kadar toplum içerisinde çok görülmeyen Osmanlı kadınları, ülkedeki gelişmelere bağlı olarak kamusal mekânlarda görünür olmaya başlamıştır.

Modernleşmeye yönelik öncü yapısal değişiklikler özellikle Tanzimat Fermanı sonrasındaki II. Meşrutiyet döneminde ortaya çıkmış; kadınlar, toplumsal hayatta farklı statüler kazanabilmek için taleplerde bulunmuştur. Basın, yayın, dergi aracılığı ile sesini duyuran kadınlar, devamında dernekler, sivil toplum örgütleri, siyasi partiler kurmuş ve siyasal sistemin bir öznesi olarak kamusal alanda yer almak istemiştir.

I. Dünya Savaşı sonrasında azalan erkek nüfus nedeni ile kadın emeğine olan ihtiyacın artması, kadınların istihdama katılmasına yol açmış; kadınlar için görece bir özgürlük alanı açılmıştır. İstihdamın yanı sıra eşler ile birlikte tiyatro vb. sosyal etkinliklere katılımlarının önünün açılması, kadınların toplum içindeki konumunun ve temsiliyetinin artmasına; kamusal mekânlarda görünür olmasına yol açmıştır.

Özetle genel olarak Osmanlı Dönemi'nde kadınlar, devlet meselelerinden uzak yaşamış; bu süreçte eşlerine yardımcı olmaktan başka bir yolu nadir olarak tercih etmiştir. Tanzimat Dönemi ile birlikte kadınların, devlet ve toplum içerisindeki rollerinde değişiklikler yaşanmaya başlanmış; kadın haklarındaki değişiklikler, II. Meşrutiyete kadar ev ve aile ile sınırlı iken II. Meşrutiyet sonrasında kadın, siyasal ve sosyal alanda kendini göstermeye başlamıştır. Tanzimat Dönemi'nde başlayan kız okulları, çağdaş düşünce anlayışını getirmiş; bu anlayış kadınların milli mücadelede yer almalarını ve ortak toplumsal yaşamda gözükmelerini sağlamıştır.

29 Ekim 1923 yılında Cumhuriyet ilanı ile yeni bir devlet kurulmuş ve yeni rejimin yansıması olarak çağdaş ve modern bir toplumun temelleri atılmıştır. Bu kapsamda siyasal, toplumsal ve iktisadi alanda çok sayıda yenilik yapılmış, toplumun modern topluma dönüştürülmesi amaçlanmıştır.

Kadın ve erkeği eşit sayan yeni devlet otoritesi, modern yurttaşlık ilişkileri çerçevesinde yasal düzenlemelerle kadınlara hukuki bir statü kazandırmış ve kamusal kadına açmıştır. Yapılan reformlar ile kadınlar, fabrikalarda, devlet dairelerinde, yol yapımında vb. kamuya açık alanlarda çalışmaya başlamış ve toplumda istihdam edilen kadın sayısı artmıştır. Bu doğrultuda kadınlar farklı mesleklere yönelebilmış ve kamusal hayata dahil olabilmıştır.

Cumhuriyet'in kurulması ile birlikte başlatılan modernleşme süreci, özel alana ait olarak görülen kadınların, kamusal mekâna çıkmasını, kamusal mekâna erişmesini hedeflemiştir. Cumhuriyetin kurulmasıyla kadınlar, kamusal alanda tanımlanmaya, aile hayatında ise eşit haklara sahip birine dönüşmeye başlamıştır.

Modern bir ulus oluşturma düşüncesi, mekânsal örgütlenmelerden de sıkça yararlanmıştır. Bu bağlamda da kamusal mekânlar, baştan aşağı dönüştürülmüş; özellikle (1923-50 arası) Erken Cumhuriyet döneminde eşitlikçi, kadınlı erkekli paylaşımın olduğu, bir başka anlatımla seküler ve kolektif mekân özelliği gösteren birçok sayıda öncül kamusal mekân modeli geliştirilmiştir. Kent içi parklar, bulvarlar, meydanlar, halkevleri, köy enstitüleri, tiyatrolar, sinemalar, kütüphaneler, fuarlar, misafirhaneler, spor kulüpleri, gazinolar, balo ve parti salonları gibi mekânlar, halkın modernite ile tanıştırıldığı paylaşıma açık kolektif kamusal mekânlar olarak tasarlanmış ve Türkiye'nin farklı bölgelerinde yaygınlaşmaya başlamıştır. Dolayısı ile kamusal mekânların modernleşmeye yönelik pratiklerin bir uygulama alanı olduğu söylenebilmektedir.

Özet olarak bu dönem için kadınlı erkekli kolektif kullanıma odaklanan yeni bir mekânsal anlayış modeli benimsenmiştir. Üretilen mekânsal örgütlenmeler içinde sosyal birimlerde Batılı formatta tiyatro sinema izleme, kimi zaman yemekleri birlikte yeme, balolar düzenleme gibi kadın ve erkeğin ortak kullanımı üzerine şekillendirilen yeni mekânsal pratikler üretilmiş, kadın erkek paylaşımının olduğu ortamlar güçlendirilmiştir. Bu anlamda kadın ve erkeğin birlikte yemek yiyebildikleri, sohbet ve dans edebildikleri yeni kamusal mekânlar, yeni kültürel normların oluşmasında etkili olmuştur. Bu kamusal mekânlar batılı gelenek ve davranışların normalleştirilmesinde sağladığı pratiklerle kent halkına bir ortam sunmuş ve karma cinsiyetli kullanımlar, cinsiyet ilişkilerinin dönüşümünde etkili olmuştur. Kadın ve erkeğin birlikte eğlendiği, eşli dansların olduğu eğlendiği bu mekânlar, yeni davranış kalıplarının verildiği/öğrenildiği kamusal mekânlar olmuştur (Tablo 1).

Tablo 1. Türk Kadınının Modernleşme Sürecinde Kamusal Mekândaki Yeri

Dönem	Toplumsal Konum	Hukuki Durum	Mekânsal Yansımalar
Eski Türk Devlet Geleneğinde Kadın	Kadın toplumsal ve siyasal alanda değerli; kağanla birlikte yönetimde söz sahibi, mitlerde cesur ve lider olarak anlatılır.	Hatun antlaşmalara imza atar; kağan yokken devlet yönetir, savaflara katılır.	Çadırlarda kadın-erkek ayrımı yoktur; konuk ağırlama ve gündelik yaşam ortak mekânlarda gerçekleşir.
İslamiyet Sonrası Türk Kadını	Kadın-erkek eşitliği korunur; İslam kavramları Türk kültürüyle bütünleşir.	Yeni dini düzenlemeler kültürle uyumlu biçimde benimsenir.	Kadınlar sosyal yaşamda ve kamusal mekânda erkeklerle birlikte olmaya devam eder.
Osmanlı Devleti'nde Türk Kadını	Kadın, gözden sakınılması gereken bir figür haline gelir; kamusal yaşamda görünürlüğü sınırlandırılır.	Fermanlarla kıyafet, sokakta dolaşma, erkeklerle mesafe konularında düzenlemeler yapılır.	Harem-selamlık ayrımı ortaya çıkar; mahallelerde çıkmaz sokaklarla mahremiyet sağlanır, kadınlar hamam, mesire gibi mekânlarda sosyalleşir.
Tanzimat Dönemi'nde Türk Kadını	Kadınlar daha görünür hale gelir; toplumsal ve kültürel hayata katılım artar.	Kız rüştiyeleri, öğretmen okulları, Darülfünun'da eğitim; miras hakkı, kölelik yasağı, nikâh hakkı.	Eğitim kurumları, dernekler ve basın yoluyla kamusal yaşama girer; sosyal etkinliklerde görünür olur.
Erken Cumhuriyet Dönemi'nde Türk Kadını	Kadın eşit yurttaş kabul edilir; modernleşmenin aktif öznesi olur.	Hukuki düzenlemelerle toplumsal ve kamusal haklar tanınır; farklı mesleklerde istihdam sağlanır.	Parklar, meydanlar, halkevleri, köy enstitüleri, tiyatro, kütüphane, gazino ve balo salonları gibi karma ve seküler kamusal mekânlar üretilir.

SONUÇLAR

Batı'da Antik Yunan döneminin aksine Eski Türk toplumlarında kamusal alanda kadın her zaman değerli ve önemli görülmüştür. Anıt ve abidelerde kadınların isimlerine yer verilmiş, kağan eşi olan hatun devleti kağan ile birlikte yönetmiş, gerektiğinde imza atmış, savaşa katılmış ve komutanlık yapmıştır. Bu bağlamda Eski Türk Devlet geleneğinde kadınlar, kamusalığın yaşandığı

mekânlarda aktif bir şekilde pratiğin içinde yer aldığı ve hatta özellikle dahil edildiği ortaya çıkmıştır.

Osmanlı toplumunda ise kadınların kamusal alandaki görünürlüğü ve varlığı konusu ataerkil ve İslam kuralları çerçevesinde anlaşılmaya, değerlendirilmeye çalışılmıştır. Oysaki bu konu, Osmanlı toplumunun cinsiyet kültürü ile ilgilidir. Osmanlı Devleti'nin cinsiyet kültürü ise eski kadim Türk gelenek yapısının Osmanlı çağına yansımaları ile İslam Hukuku'nun uzlaştırılması sonucu oluşmuş kendine özel bir karakteristik yapıya sahip olmuştur.

Konar-göçer aşiretlerden yerleşik yeni yaşam şekline ve devletleşmeye geçilmesi ile cinsiyet kültüründe İslami değerlerin daha belirleyici faktör olmaya başlaması, kamusal yaşamda bir takım yeni normların oluşmasına yol açmıştır. Kadınların gözden sakınılması gerektiği düşüncesi beraberinde kadınların kamusal yaşamdaki mekân sınırlarının belirlenmesinde etkili bir faktör olmuştur. Bu düşünce, fiziksel cinsiyete dayalı bir mekânsal ayrışmayı getirmiştir. Gerek konutlarda gerekse de bazı Osmanlı mahallelerinde bu ayrışmayı görmek mümkündür. Konutlarda bu ayrışma harem ve selamlık olarak nitelendirilirken mahalle ölçeğinde bu ayrışma karışımıza çıkmaz sokaklar olarak çıkmış ve o dönemde böylelikle mahremiyet kavramı sağlanmıştır.

Kadınlar ev yaşamında, kadınlar arası eğlencesinde ve kıyafet seçiminde serbest ancak kamusal mekânlarda bazı aktivitelerde nispeten özgür olabilmıştır. Dini kuralların, örf, adet ve geleneklerin harmanlanarak hakim olduğu bir düzende yaşamını süren Osmanlı kadınları, Tanzimat Dönemi ile başlayan ve günümüze kadar uzanan bir sürecin içinde yer almıştır.

Tanzimat Dönemi'nde başlayan modernleşme serüveni, kadınların kamusal mekândaki hak ve görünürlüklerinin yolunu açmıştır. II. Meşrutiyet sonrasında mitingler, dernekler, basın, yardımlaşma ve silahlı mücadele içinde yer almaları ile kadınlar, siyasal, sosyal ve kamusal mekânlarda kendini göstermeye başlamıştır.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında, kadın haklarının güçlendirilmesine ve kamusal yaşamda görünür olmalarına yönelik somut adımların atılmıştır. Bu girişimler sonucunda, eğitim ve iş yaşamının her kademesinde kadın-erkek eşit bir konumda yer almaya başlamıştır. Kadınlar, toplumsal hayatın çeşitli alanlarında daha fazla görünür olmuş ve topluma daha fazla dahil olur bir şekilde gelmiştir. Osmanlı Devleti'nin son döneminde reform hareketleri ile başlayan süreçte toplumsal yaşamda kendine yer bulmaya başlayan kadın, Cumhuriyet ile birlikte edindiği hak ve özgürlükler doğrultusunda kamusal yaşamda boy göstermeye başlamıştır.

Sonuç olarak Türk kadınının kamusal mekândaki yeri, tarihsel süreç içerisinde toplumsal, siyasal ve kültürel dönüşümlerle birlikte sürekli olarak yeniden tanımlanmıştır. Eski Türk devlet geleneğinde kadın, toplumsal yapının etkin ve

saygın bir üyesi olarak kamusal alanda görünürken; Osmanlı döneminde bu görünürlük, Osmanlı'nın konar-göçer aşiretlerden yerleşik ve devletleşme dönemine geçmesi ile ortaya çıkan yeni hukuki ve ahlaki kurallar neticesinde sınırlandırılmıştır. Ancak 19. yüzyılda başlayan modernleşme hareketleri ve özellikle Cumhuriyet'in ilanı ile birlikte, kadınların kamusal yaşamdaki konumu radikal biçimde değişmiştir. Bu süreç, yalnızca fiziksel katılımı değil; aynı zamanda bu alanlarda nasıl temsil edildiği, ne ölçüde kabul gördüğü, hangi rollere atandığı ve bu mekânlara ne tür anlamlar yüklediği gibi çok katmanlı sosyo-kültürel dinamikleri de içermektedir. Dolayısıyla Türk kadının kamusal mekândaki yeri, sadece tarihsel değil; aynı zamanda ideolojik, kültürel ve mekânsal bağlamların bir kesişimi içinde değerlendirilmelidir.

KAYNAKLAR

- Acar, H. (2019). Türk Kültür ve Devlet Geleneğinde Kadın, *İnsan&İnsan, Yıl/Year 6, Sayı/Issue 21, Yaz/Summer 2019*, s.395-411 Doi: <https://doi.org/10.29224/İnsanveİnsan.536610>
- Ağçoban, S. (2016). Kadın Olgusunun Kültürel Gelişimi ve İslam'da Kadının Yeri Üzerine Tartışmalar, *Uluslararası Kültürel ve Sosyal Araştırmalar Dergisi (Uksad)*, 2/1 (2016), s.20.
- Akşin, S. (2007). *Kısa Türkiye Tarihi*. Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Arat, Y. (2000). From Emancipation To Liberation: The Changing Role Of Women İn Turkey's Public Realm, *Journal Of International Affairs*, 54(1), s.107–123.
- Arıtan, Ö. (2008). Modernleşme ve Cumhuriyetin Kamusal Mekân Modelleri, *Mimarlık Dergisi, Sayı:347*, s.49-56.
- Aslan, S. (2018). Özelden Kamusala Bir Yolculuk: Türkiye’de Çalışan Kadın Olmak, *Birikim Dergisi, Haziran-Temmuz 2008*, (Çevrimiçi) <https://davetsizmisafir.org/2008/07/25/Ozeldenkamusala-Bir-Yolculuk-Turkiyede-Calisan-Kadin-Olmak/> adresinden 11.06.2025 tarihinde alınmıştır.
- Bıyık, Z. (2011). *Kamusal Mekânın Kent Mekânından Soyutlanması ve Devlet Otoritesinin Yaratmış Olduğu Dokunulmazlık Algısının Bu Süreçteki Rolü*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Beriş, H. E. (2008), Moderniteden Postmoderniteye, *Siyaset*, Ed. Mümtaz’er Türköne Ankara: Lotus Yayınları.
- Brill, M. (1989). Transformation, Nostalgia, and Illusion in Public Life and Public Space, *Public Places and Spaces* (ed. I, Altman, H.E Zube), Pelenum Press, New York.
- Budak, H. (2016). Kamusal Alanda Dönüşen Yapılar: Agoradan Sanal Uzama, *SEFAD*, 36, s.507-530.
- Cantek, Ş. (2003). *Yabanlar ve Yerliler: Başkent Olma Sürecinde Ankara*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Carr, S., Francis, M., Rivling, L. G., ve Stone, A. M. (1992). *Public Spaces*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Corbin, J. ve Strauss, A. (2008). *Basics of Qualitative Research: Techniques and Procedures for Developing Grounded Theory*, Thousand Oaks: Sage, s.97.
- Çakır, S. (2009). Osmanlı’da Kadınların Mekânı, Sınırlar ve İhlaller, *Cins Cins Mekân* (der. Ayten Alkan), Varlık Yayınları, s.76-101.

- Çakır, S. (2016). *Osmanlı Kadın Hareketi*, İstanbul: Metis Yayınevi.
- Çiçek, A. C. ve Aydın, S., Yağci, B. (2015). Modernleşme Sürecinde Kadın: Osmanlı Dönemi Üzerine Bir İnceleme. *Kaü İibf Dergisi*, 6(9), 269-284.
- Dulum, S. (2006). *Osmanlı Devleti'nde Kadının Statüsü, Eğitim ve Çalışma Hayatı (1839-1918)*. Yüksek Lisans Tezi. Eskişehir: Osmangazi Üniversitesi.
- Durmuş, İ. (2013). *Türk Tarihinin Öncüleri*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Erdem, A. R. (2015). Atatürk'ün Kadına ve Kadın Eğitimine Verdiği Önem. *Belgi Dergisi*, (9), 1266- 1277, s.1269.
- Erdem, Y.T. (2013). *II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Kızların Eğitimi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s.68.
- Ertan, T. F. (1999). Atatürk, Cumhuriyet ve Hukuk Sistemi. *Erdem*, 11(33), s.743-757.
- Faroqhi, S. (2005). 18. Yüzyıl Anadolu Kırsalında Suç, Kadınlar ve Servet. *Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları*. (Çev.: Necmiye Alpay). Ankara: Tarih Vakfı Yurt.
- Faroqhi, S. (2011). *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam Orta çağdan Yirminci Yüzyıla*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Gökberk, M. (2018). Aydınlanma Felsefesi, Devrimler ve Atatürk. Kırmızı Kedi Yayınevi.
- Gökgür, P. (2017). *Kamusal Alanların Mekânsal Organizasyonu*, Bartın Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Yayınları.
- Gömeç, S. Y. (2024). Türk Devlet Hayatında Kadının Yeri, *Düşünce ve Tarih Dergisi*, Sayı 115, s.3-11.
- Günindi Ersöz, A. (2015). Özel Alan / Kamusal Alan Dikotomisi: Kadınlığın 'Doğası' Ve Kamusal Alandan Dışlanmışlığı, *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*, C.18, No:1, Nisan 2015, s.92
- Habermas, J. (2014). *Kamusallığın Yapısal Dönüşümü* (çev. Bora T, Sancar M.), İstanbul, İletişim Yayınları.
- İnan, A. (1964). *Atatürk ve Türk Kadın Haklarının Kazanılması: Tarih Boyunca Türk Kadınının Hak Ve Görevleri* (2. Baskı). İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Basımevi.
- Kafesoğlu, İ. (2015). *Türk Milli Kültürü*, İstanbul, Ötüken Yayınevi.
- Kahraman, H. B. (2002). Bir Zihniyet, Kurum ve Kimlik Kurucusu Olarak Batılılaşma. Murat Gültekingil ve Tanıl Bora (Eds.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Modernleşme ve Batıcılık İçinde* (s. 125- 140). İletişim Yayınları.

- Kalyoncu, H. (2021). 16.-19.Yüzyıl Dönemi Sosyal Yaşamında Osmanlı Kadını ve Osmanlı Topraklarında Yaşamış Sanatçıların Eserlerine Yansımaları. *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, 14(35), 1104-1128. <https://doi.org/10.12981/Mahder.944355>
- Keskin, K. (2022). *Bellek-Mekân Etkileşimi Bağlamında Samsun Fuarı'nı Anlamak*, Doktora Tezi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Trabzon, 2022, s.162
- Keskin, Y. (1998). Cumhuriyet'in 75. Yıldönümünde Devrim Mimarisi Olarak Köy Enstitüleri'ne 'Resmi Geçit', *Mimarlık*, No:284, s.8-15.
- Küçükerman, Ö. (1985). *Kendi Mekânının Arayışı İçinde Türk Evi*, İstanbul: Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Yayını.
- Labuschagne, A. (2003). Qualitative research: Airy fairy or fundamental? *The Qualitative Report*, 8, 1, 100-103.
- Makal, A. (2011). Türkiye'de 1950-1965 Döneminde Ücretli Kadın Emeğine İlişkin Gelişmeler. *Ankara Üniversitesi Sbf Dergisi*, 56(02), s.120
- Minarlı, A., M. (2019). Kamusal Alanın Kavramsal Sınırları, *İnsan&İnsan*, 6, 21, 573-595.
- Nalbant, M. (2016). Türkiye'de Kentsel Mekânlarda Kamusal Alanın Konumu: Tarihsel Perspektiften Bir Değerlendirme, *Beu Akademik İzdüşüm*, 1, 1, 12-27.
- Ortaylı, İ. (2001). *Osmanlı Toplumunda Aile*. İstanbul: Pan Yayınları.
- Ögel B. (2001). *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırma Vakfı Yayınları, s.247-248.
- Özbek, M. (2015). *Kamusal Alan*, İstanbul, Hil Yayın.
- Powell, G.N. ve Greenhaus, J.H. (2010). Sex, Gender, And Decisions At The Family - Work Interface. *Journal Of Management*. 36 4,1011-1039.
- Sabancılar Eren, S. (2024). 100. Yılında Cumhuriyeti Anlamak: Cumhuriyet ve Kamusal Alanın Kadınlara Açılması, *Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi*, 16(Özel Sayı), 76-90, s.85.
- Sevinç, N. (2007). *Türklerde Kadın ve Aile*, İstanbul: Bilgeoğuz Yayınları.
- Tanyeli, U. (2012). *İstanbul'da Mekân Mahremiyetinin İhlali ve Teşhiri*, İstanbul, Metis Yayınları.
- Taşgıl, A. (2017). *Kök Tengri'nin Çocukları*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Türk Dil Kurumu. (11.05.2025). *Sözlükler*. <https://sozluk.gov.tr/>

- Toussaint, J.Y. ve Zimmermann, M. (2001). *User, Observer, Programmer et Fabriquer l'espace Public*, Presses Polytechniques et Universitaires Romandes, Lausanne.
- Turan, Ş. (1994). *Türk Kültür Tarihi*, İstanbul: Bilgi Yayınevi.
- Yeşilkaya, N. (1999). *Halkevleri: İdeoloji ve Mimarlık*, İstanbul, İletişim Yayınları.
- Yıldırım, N. (1998). *Sağlık Alanında Türk Kadını. Cumhuriyet'in ve Tıp Fakültesi'ne Kız Öğrenci Kabulünün 75.Yılı*, İstanbul, Novartis Yayınevi.
- Yılmaz. A., Kılınç, K., ve Pasin, B. (2015). *İzmir Kültürpark'ın Anımsamadıkları Temsiller, Mekânlar, Aktörler*, İletişim Yayınları, İstanbul.

BÖLÜM 3

Van Yedi Kilise (Varagavank) Manastırı: Kültürel Peyzaj Bağlamında Yeniden İşlevlendirme ve Koruma Önerisi

Abdurrahman Subasi

1. GİRİŞ

Anadolu, tarih boyunca birçok büyük medeniyete ev sahipliği yaparak benzersiz bir kültürel katmanlaşmaya sahne olmuştur. Bu kadim coğrafyanın doğusunda yer alan Van ili, Yukarı Murat-Van havzasında stratejik bir konuma sahip olup, Urartular, Medler, Persler, Makedonyalılar, Romalılar, Partlar, Bizanslılar ve Sasaniler gibi birçok güçlü devletin egemenliği altında kalarak kültürel mirasını şekillendirmiştir (Gözütok, 2019). Van'ın tarihi, farklı kültürlerin birbirine eklenmesiyle bir arada bölgenin coğrafi yapısının sunduğu doğal koruma ve geçiş imkanlarıyla da beslenmiştir. M.Ö. 7000'li yıllara uzanan arkeolojik veriler, Van'ın Anadolu ile Mezopotamya arasındaki kültürel geçiş alanlarından biri olduğunu ortaya koymaktadır (Deveikiene, 2014). 1071 Malazgirt Zaferi sonrasında Türk hakimiyetine geçen Van, bu tarihî zenginliğini İslam medeniyeti ile de bütünleştirerek çok katmanlı bir kültürel yapıya ulaşmıştır.

Bölgenin kültürel peyzajında Ermeniler, önemli bir yer tutmaktadır. Van ve çevresinde yüzyıllarca küçük prenslikler halinde yaşayan Ermeniler, farklı yönetimler altında kültürel ve dini yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Bu süreçte Ermeni halkı, özellikle kiliseleri ve manastırları aracılığıyla kimliklerini ve sosyal organizasyonlarını korumuşlardır (İskefiyeli, 2007). Ermeni Kilisesi, sadece dini bir yapı değildir, tarih boyunca Ermeni ulusal bilincinin taşıyıcısı olarak işlev görmüş; Ermeniler kendi kaderlerini kiliselerinin kaderiyle özdeşleştirmişlerdir (Tchilingirian, 2019). Ermeni inancına göre Hristiyanlık, bölgeye Hz. İsa'nın havarileri Thaddeus ve Bartholomeos tarafından getirilmiş olup, Ermeniler, Hristiyanlığı devlet dini olarak kabul eden ilk halk olduklarını iddia etmektedirler (İskefiyeli, 2007). Bu bağlamda Eçmiyazin Manastırı, Ermeni kilisesinin ruhani merkezi olarak kabul edilmiştir.

Ermeni dini mimarisi, özellikle manastır yapılarıyla dikkat çekmektedir. Manastırlar ibadet mekanı, eğitim, üretim ve kültürel yaşam alanları olarak

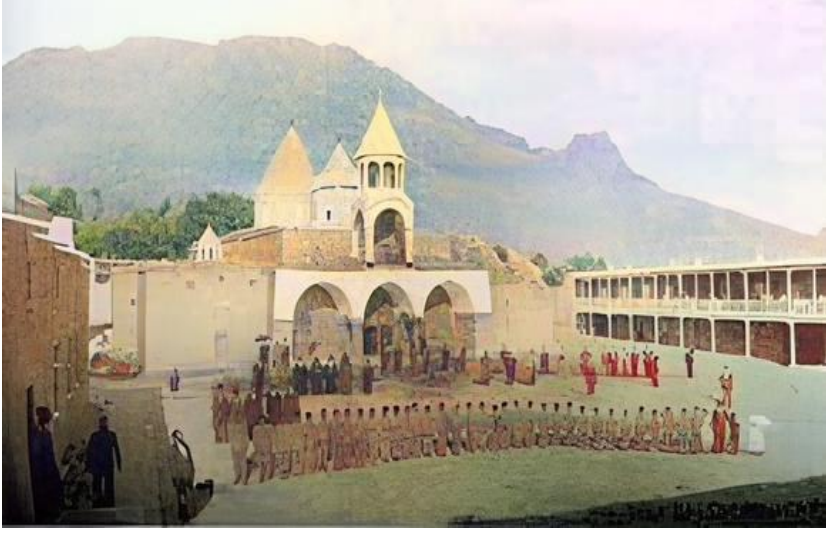
tasarlanmış, böylece Ermeni toplumunun sosyo-ekonomik ve entelektüel hayatında merkezi rol oynamıştır (Eriş Kızgın, 2018). Bir manastır kompleksi, kiliseler, şapeller, vaftizhaneler, keşiş hücreleri, yemekhane, kütüphane, hamam ve tarım üretim alanları gibi çok işlevli yapılardan oluşmaktadır. Bu çok yönlü organizasyon, özellikle UNESCO'nun tanımladığı kültürel peyzaj kavramına uygun olarak, mekânsal ve toplumsal bütünlük prensiplerini yansıtır (UNESCO, 2011; Bandarin & van Oers, 2012).

Bu bağlamda, Van'ın en önemli dini ve kültürel yapılarından biri olan Yedi Kilise Manastırı (Varagavank), Orta Çağ Ermeni mimarisinin hem sanatsal hem de işlevsel açıdan zirve örneklerinden biridir. Bagratuni Krallığı döneminde, 10-11. yüzyıllarda inşa edilen bu kompleks, bir ibadet alanı özelliğine ek olarak eğitim, tarım, hayvancılık ve basım-yayın gibi işlevleriyle de bölgesel bir güç merkezi haline gelmiştir (Tatoyan, 2018). Erek Dağı'nın eteklerinde kurulmuş olan Yedi kilise manastırı bugün il merkezinden yaklaşık 10 km uzaklıkta bulunan Van Merkezine bağlı, Yukarı Bakraçlı Köyü'nde yer almaktadır (Şekil 1). Manastır, birbirine yakın iki kompleksten oluşmakta, doğu kısmında Aziz Sofya Kilisesi ve Aziz John Kilisesi gibi daha erken tarihli yapılar, batı kısmında ise Kutsal Meryem Ana Kilisesi, Kutsal İşaret Şapeli, Aziz George Jamatonu ve diğer yapılar yer almaktadır (Şekil 3a), (Öztürk, 2021; Karaca, 2017).

Şekil 1. Van ili'nde Yedi Kilisenin konumu

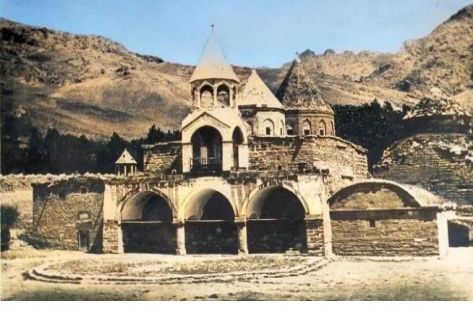
Yedi Kilise Manastırı, bölgenin eğitim ve kültür merkezi olmuş; 1857 yılında kurulan ruhban okulu ile modern pedagojik yöntemlerle öğrenci yetiştirilmiş, 1858'de kurulan matbaada ise yerel gazeteler ve ders kitapları basılmıştır (Tatoyan, 2018). Manastırın çevresinde tarım arazileri, bostanlar, bağ terasları ve su yönetim sistemleri oluşturulmuş, bu alanlar manastır ekonomisinin sürdürülebilirliğini sağlamıştır. UNESCO'nun Historic Urban Landscape yaklaşımına göre, bu tür üretim peyzajlarının da koruma kapsamında değerlendirilmesi gerekmektedir (Şekil 2), (UNESCO, 2011).

Şekil 2. Yedi Kilise batı genel görünüşleri

Ancak günümüzde Yedi Kilise Manastırı, ciddi fiziksel ve kültürel tehditler altındadır. 20. yüzyılın başında yaşanan toplumsal olaylar ve 2011 Van Depremi gibi doğal afetler sonucu yapılar büyük ölçüde harap olmuştur (Öztürk, 2021). Ayrıca, çevrede hızla yayılan düzensiz sivil yapılaşma, manastırın mekânsal kimliğini ve tarihi silüetini bozmaktadır. Koruma alanlarının çevresinde oluşan plansız yapılaşmanın kültürel peyzaj bütünlüğünü tehdit ettiği, Conservation of Heritage Buildings (2013) ve Identifying and Evaluating Historic Landscapes (Clement, 1999) gibi kaynaklarda açıkça vurgulanmaktadır. Venedik Tüzüğü'nün 6. ve 14. maddelerinde açıkça "Tarihi anıtların korunmasının geleneksel çevreleri ve sit alanları ile birlikte bir bütün olduğu, bu alanların özgün karakterini, ölçeğini, kütle ilişkisini ve estetik dengesini bozacak hiçbir yeni yapılaşmaya, yıkıma veya çevre düzenlemesine izin verilemeyeceği" anlatılmaktadır (Erder, C. 2018).

Bu durum, kültürel miras alanlarının yalnızca bireysel yapılar olarak değil, mekânsal, sosyal ve çevresel bağlarıyla birlikte korunması gerektiğini bir kez daha göstermektedir (Şekil 3b).

a

b

Şekil 3. Yedi Kilise güneybatı genel görünüşü (a), Yedi Kilise doğu genel görünüşü (b)

Yedi Kilise Manastırı Ermeni dini mimarisinin bir örneği ayrıca çok katmanlı bir toplumsal, ekonomik ve kültürel yapının fiziksel temsilcisidir. Bu eşsiz kültürel mirasın korunması, yalnızca fiziksel restorasyon çalışmalarıyla sınırlı kalmamalı; çevresel peyzaj, toplumsal hafıza ve mekânsal kimlik unsurları da entegre bir koruma yaklaşımıyla yaşatılmalıdır. UNESCO'nun kültürel peyzaj ilkeleri ve Historic Urban Landscape çerçevesi doğrultusunda geliştirilecek bir koruma stratejisi, Yedi Kilise Manastırı'nı hem geçmişin tanığı hem de geleceğin kültürel mirası olarak yaşatacaktır. Bu çalışma, Yedi Kilise Manastırı ve çevresindeki kültürel peyzajın mevcut tahribat düzeyini belgeleyerek, UNESCO HUL ilkeleri doğrultusunda nasıl bütüncül bir koruma ve yeniden işlevlendirme modeli geliştirilebileceğini sorgulamaktadır."

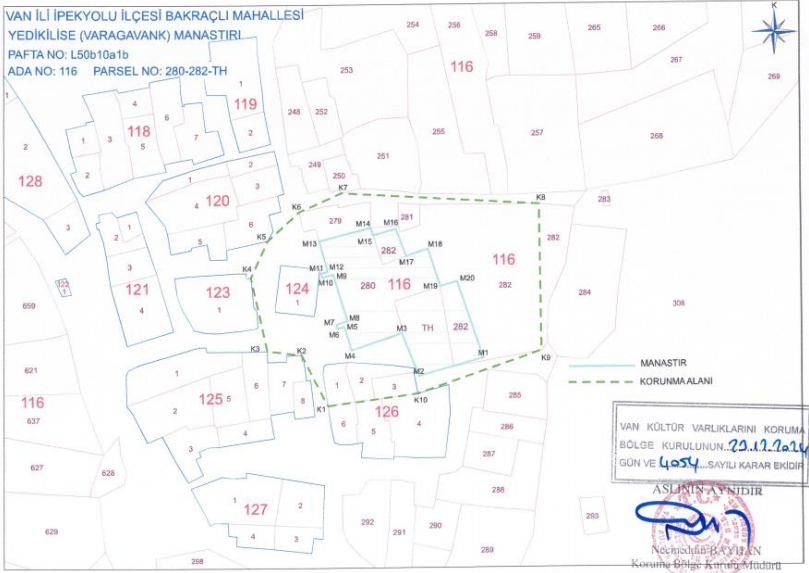
2. YEDİ KİLİSE (VARAGAVANK) MANASTIRI'NIN MİMARİ YAPISI

Yedi Kilise Manastırı (Varagavank), Diyarbakır Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu Müdürlüğü tarafından 17 Haziran 1997 tarih ve 1978 sayılı kararı ile anıt eser olarak tescillenmiş, 19 Temmuz 2013 tarihli 433 sayılı karar ile ise koruma alanı olarak belirlenmiştir (Öztürk, 2021).

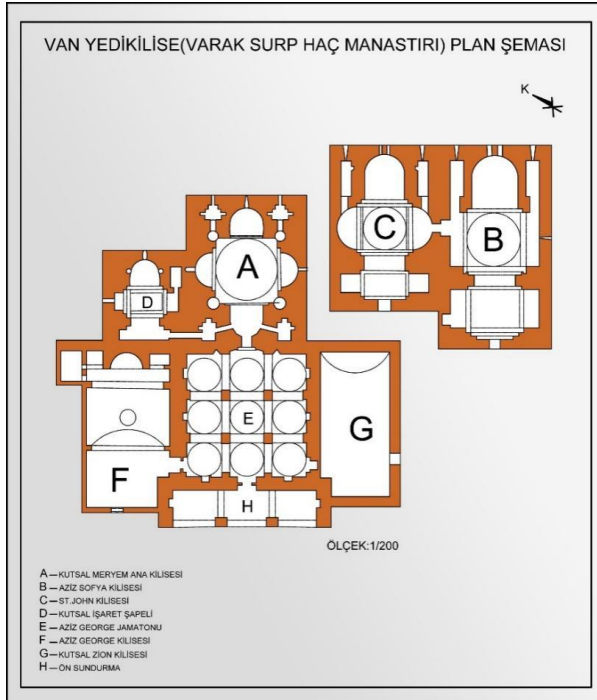
Yapı Van Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulunun 28 Haziran 2022 tarihinde 3182 sayılı kararı ile I. grup yapı olarak tescillenmiştir. Aynı kurul tarafından Yedi Kilise Manastırı (Varagavank) kadastro güncellemesi 23 Aralık 2024 tarihli 4054 sayılı kararla yapılmış, koruma alanı belirtilmiştir (Şekil 4), (Van İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü).

20. yüzyılın başlarında yaşanan siyasi karışıklıklar ve sosyal dönüşümler sonrasında manastır, ciddi fiziksel tahribata uğramış ve birçok bölümü yıkıntıların altında kalmıştır. Yapının mevcut durumunda yüzey temizliği ve arkeolojik kazı çalışmalarının yapılması büyük önem taşımaktadır. Bu çalışmalar, UNESCO'nun kültürel miras koruma stratejilerinde de belirtildiği

gibi, hem mevcut yapısal kalıntıların belgelenmesi hem de kaybolmuş birimlerin gün yüzüne çıkarılması açısından kritik bir rol oynamaktadır (UNESCO, 2011; Bandarin & van Oers, 2012).

Şekil 4. Yedi Kilise manastırı koruma alanı

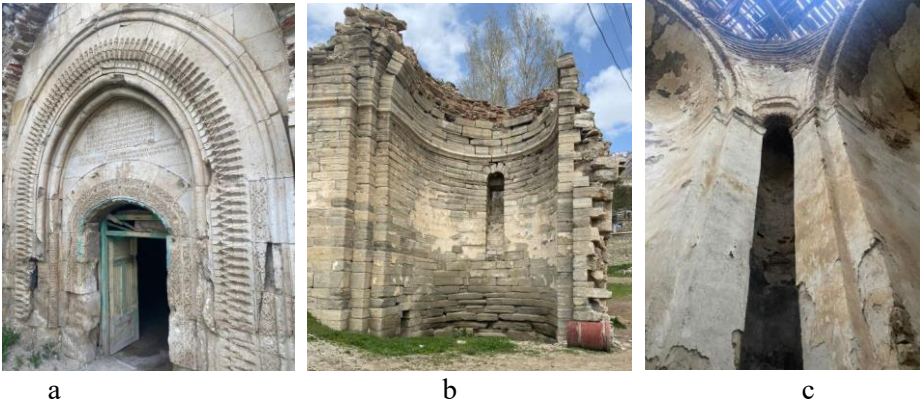

Şekil 5. Yedi Kilise manastırı plan şeması

Manastır, birbirine çok yakın iki farklı kompleks bölümünden oluşmakta ve bu iki bölüm 250-350 cm genişliğinde L şeklindeki bir boşlukla birbirinden ayrılmaktadır. Yapının doğusunda yer alan birinci bölüm, 8. yüzyılda inşa edilmiş olan Aziz Sofya Kilisesi ile günümüzde yıkık durumda bulunan Aziz John Kilisesi'ni içermektedir. İkinci bölümün çekirdeğini ise 1003-1021 yılları arasında inşa edilen Kutsal Meryem Ana Kilisesi oluşturmaktadır. Bu çekirdek yapı etrafında Kutsal İşaret Şapeli, Aziz George Jamatonu, Aziz George Kilisesi, Kutsal Zion Kilisesi ve ön sundurma konumlanmaktadır (Şekil 5), (Karaca, 2017; Tatoyan, 2018).

Günümüzde birinci kompleksten yalnızca Aziz Sofya Kilisesi'nin apsisi ayakta kalabilmişken (Şekil 6b), ikinci kompleks içinde Kutsal Meryem Ana Kilisesi ve bitişiğindeki jamaton korunabilmiştir (Şekil 8a, 8b). Kutsal İşaret Şapeli tamamen yıkılmış, 2011 Van Depremi sırasında çan kulesinin üç revaklı kısmının üst örtüsü çökmüştür.

Yedi kilise manastırı faaliyette olduğu dönemlerde çevresinde rahipler ve ziyaretçilere tahsis edilmiş 47 odalı iki katlı bir bina vardı. Binada fırın, hamam, 8 odalı bir okul binası, manastır ruhani önderliği için kullanılan 2 büyük oda bulunmaktaydı. Manastır kompleksi bir duvarla çevriliydi bu duvarın alt kısmı taştan üst kısımları ise kerpiçle örülmüştü (Şekil 3b). Manastırın güzel bir bahçesi, geniş ağaçlık bir bölgesi, Varak dağı eteklerinden getirilen su ile dönen değirmeni vardı. Bölgenin doğal dokusu tarihî yapıyla uyumlu bir şekildeydi. Manastırda tarım ve hayvancılık yapılırdı ve büyük bir gelire sahipti. (Tatoyan, R. 2018).

Şekil 6. Yedi Kilise manastırı taç kapı (a), Aziz Sofya kilisesi apsisi (b), Kutsal Meryem Ana Kilisesi taşıyıcı sistemi (c)

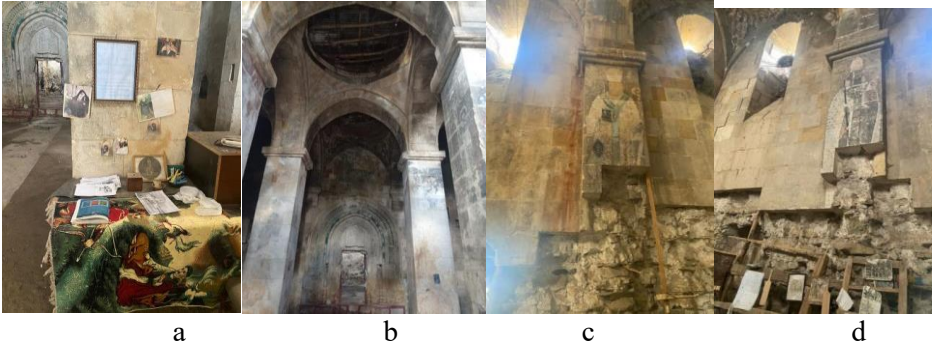
Ayrıca kompleksin güneybatısında yer alan geniş hücreleri, hamam, eğitim yapıları ve diğer sosyal tesisler tamamen yıkılmış olup, bunlara ilişkin fiziksel izler büyük ölçüde kaybolmuştur. Bu durum, tarihi alanların yalnızca bireysel yapılar üzerinden değil, çevresel peyzaj bütünlüğüyle birlikte değerlendirilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır (Conservation of Heritage Buildings, 2013).

Yedi Kilise Manastırı'nın yapımında yerel malzemeler kullanılmıştır. Yapılar ağırlıklı olarak yontulmuş volkanik tüf ve az miktarda kalker taşı ile inşa edilmiştir (Şekil 9a). Kubbe ve tonozlarda ise tuğla kullanımı gözlemlenmektedir (Şekil 9b). Plan düzlemi dıştan dikdörtgen formda olup, iç mekanda Bizans etkili yonca plan tipolojisi benimsenmiştir. Üst örtüde tonozlar, kemerler ve kubbeler gibi mimari öğeler birlikte kullanılmıştır (Şekil 6c). Jamaton bölümüne açılan anıtsal giriş kapısında düz ve kaval silmeler, mukarnas şeritleri ve geometrik motiflerle bezenmiş bir kuşatma kemeri bulunmakta, giriş kapısının alınlık kısmında ise yapım kitabesi yer almaktadır (Şekil 6a), (Karaca, 2017).

Şekil 7. Yedi Kilise manastırında bulunan haçkari süslemeleri (a), (b)

Kapı alınlığının her iki yanında yer alan taş yüzeylerde, Ermeni taş işçiliğinin karakteristik unsurlarından olan geometrik desenler, kuş figürleri ve bitkisel süslemeler dikkat çekmektedir (Şekil 7a). Ayrıca Aziz George Kilisesi'nde çeşitli form ve boyutlarda haç kabartmaları mevcuttur (Şekil 7b), (Karaca, 2017). Jamaton kısmında kare kesitli sütunların yüzeylerinde ise fresk tekniğiyle yapılmış figüratif süslemeler bulunmakta, bu süslemeler yapının sanatsal açıdan da değerli olduğunu göstermektedir (Şekil 8c, 8d). 1648 tarihli kazıma tekniğiyle yazılmış 0,65 x 1,50 metre boyutlarındaki kitabe, yapı üzerindeki restorasyon ve onarım faaliyetlerini belgelemektedir (Karaca, 2017).

Şekil 8. Aziz George jamatonu (a), (b), Aziz George jamatonundaki freskler (c), (d)

Şekil 9. Aziz George kilisesi (a), Kutsal Zion kilisesi (b), Aziz George jamatonu taşıyıcı sistemi (c)

Manastırın mevcut fiziki durumu, tarihi alanların korunmasında karşılaşılan genel sorunları da yansıtmaktadır. Heritage Buildings Conservation Handbook'da (2013) da belirtildiği gibi, kültürel varlıkların sadece fiziksel olarak korunması yeterli olmayıp, çevresel ve sosyal bağlamlarının da korunması gereklidir. Yedi Kilise çevresinde son yıllarda yoğunlaşan sivil yapılaşma, manastırın tarihi silüetini ve peyzaj bütünlüğünü ciddi şekilde bozmuştur. Özellikle manastırın batı kısmına yakın bir alanda inşa edilen betonarme cami, alanın özgün kimlik değerlerini tehdit etmektedir.

Koruma alanlarının çevresinde gerçekleştirilen düzensiz modern yapılaşmanın, tarihi alanların algılanabilirliğini ve kimlik sürekliliğini olumsuz etkilediği, LandscapeBook (2015) ve Identifying and Evaluating Historic Landscapes gibi çalışmalarda vurgulanmıştır (Clement, 1999). Bu tür durumlar, tarihi alanların yalnızca bireysel yapı ölçeğinde değil, çevresel, sosyal ve kültürel

bağlam bütünlüğü içerisinde ele alınması gerektiği görüşünü pekiştirmektedir. UNESCO'nun Historic Urban Landscape (HUL) yaklaşımı da kültürel mirasın korunması sürecinde doğal çevre, tarihi çevre düzeni ve toplum dinamiklerinin bir arada değerlendirilmesi gerektiğini açıkça belirtmektedir (UNESCO, 2011; Bandarin & van Oers, 2012).

Yedi Kilise Manastırı'nın özgün değerlerinin korunabilmesi için öncelikle mevcut kalıntıların detaylı belgelenmesi, strüktürel analizlerin yapılması ve çevresel peyzaj unsurlarının rehabilite edilmesi gerekmektedir. Ayrıca, manastır çevresindeki plansız yapılaşmanın durdurulması, kültürel miras alanı içinde koruma planlarına uygun peyzaj düzenlemelerinin yapılması ve toplumsal farkındalık projelerinin geliştirilmesi büyük önem taşımaktadır. Bu yaklaşım, hem yapısal bütünlüğün hem de mekânsal kimlik unsurlarının korunmasını sağlayarak, Yedi Kilise Manastırı'nı Van'ın kültürel miras alanı içinde yeniden görünür ve anlamlı kılacaktır.

3. YEDİ KİLİSE VE ÇEVRESİNDEKİ PEYZAJIN İZLERİ, GÜNÜMÜZDEKİ VERİLER, ANALİZLER

Yedi Kilise Manastırı ve çevresi, tarih boyunca bir dini merkez olması yanında bölgedeki kırsal üretim sistemlerinin, sosyal yaşam örüntülerinin ve mekânsal organizasyonun bir parçası olarak işlev görmüştür. Manastır kompleksi etrafında yer alan bağ terasları, bostan alanları, sulama kanalları ve taş duvarlı bahçeler gibi unsurlar, bu mekânın geçmişteki üretim odaklı kültürel peyzajını somut şekilde ortaya koymaktadır. Bu tür tarım temelli kültürel peyzajlar, UNESCO tarafından kültürel miras tanımı kapsamında "organik kültürel peyzaj" kategorisinde değerlendirilmektedir (UNESCO, 2011).

Şekil 10. Yedi Kilise batı genel görünüşleri

Yedi Kilise'nin çevresinde bulunan teraslanmış bağlar, eğimli arazilerde tarımsal üretimi optimize etmek amacıyla inşa edilmiş olup, bu durum, bölgedeki insan-çevre etkileşiminin tarihsel sürekliliğini göstermektedir (Şekil 10), (Deveikiene, 2014).

Manastır etrafındaki bostanlar ve sulama sistemleri ise, yerel su kaynaklarının akılcı kullanımıyla üretimin sürdürülebilir kılındığını göstermektedir. Arkeolojik yüzey gözlemleri ve literatür bilgilerine göre, Erek Dağı'nın eteklerinden beslenen doğal su kaynakları, kanallar ve hendekler aracılığıyla hem manastırın ihtiyaçları hem de tarım alanlarının sulanması için kullanılmıştır (Tatoyan, 2018). Özellikle Landscape Handbook (2015) ve Identifying and Evaluating Historic Landscapes gibi çalışmalar, bu tür geleneksel su yönetimi sistemlerinin, sadece üretim amacı taşımadığını; beraberinde toplumsal organizasyonun ve mekânsal hafızanın devamlılığı açısından da kritik olduğunu vurgulamaktadır (Şekil 11), (Clement, 1999).

Şekil 11. Yedi Kilise batı genel görünüşleri

Günümüzde yapılan gözlemler ve çeşitli arkeolojik veriler, Yedi Kilise çevresindeki bu özgün peyzaj öğelerinin önemli ölçüde tahrip olduğunu ortaya koymaktadır. Bostan alanlarının büyük bir kısmı kullanılmaz hale gelmiş, taş duvarların birçoğu yıkılmış ve su kanallarının izleri yer yer tamamen silinmiştir. Ayrıca, manastır çevresindeki plansız kentsel genişleme ve modern sivil yapılaşmalar, alanın tarihi mekânsal bütünlüğünü ciddi şekilde bozmuştur.

Özellikle batı yönünde inşa edilen betonarme yapılar, manastırın tarihi peyzaj içindeki görsel algısını ve mekânsal ilişki ağlarını kesintiye uğratmıştır (Şekil 12), (Öztürk, 2021).

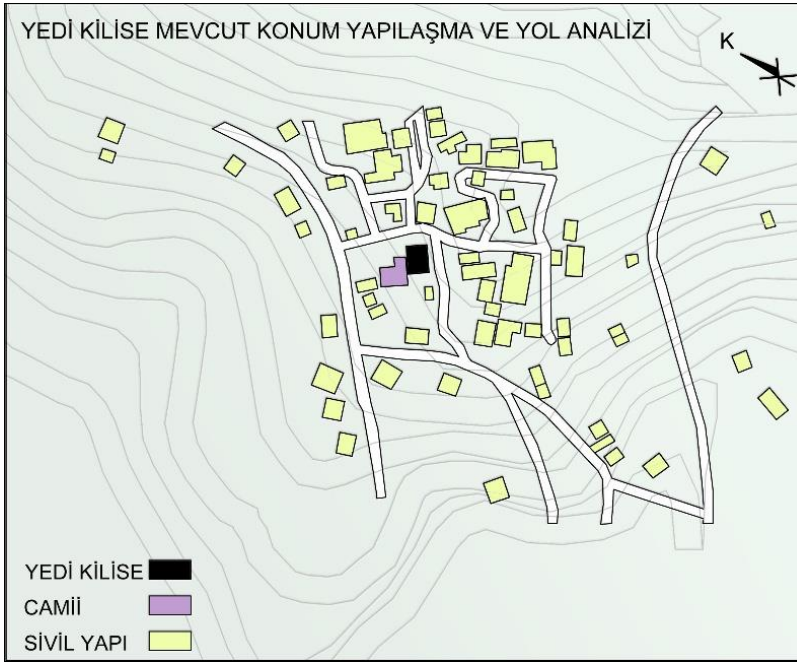

Şekil 12. Yedi Kilise manastırının çevresi ve bitki örtüsü

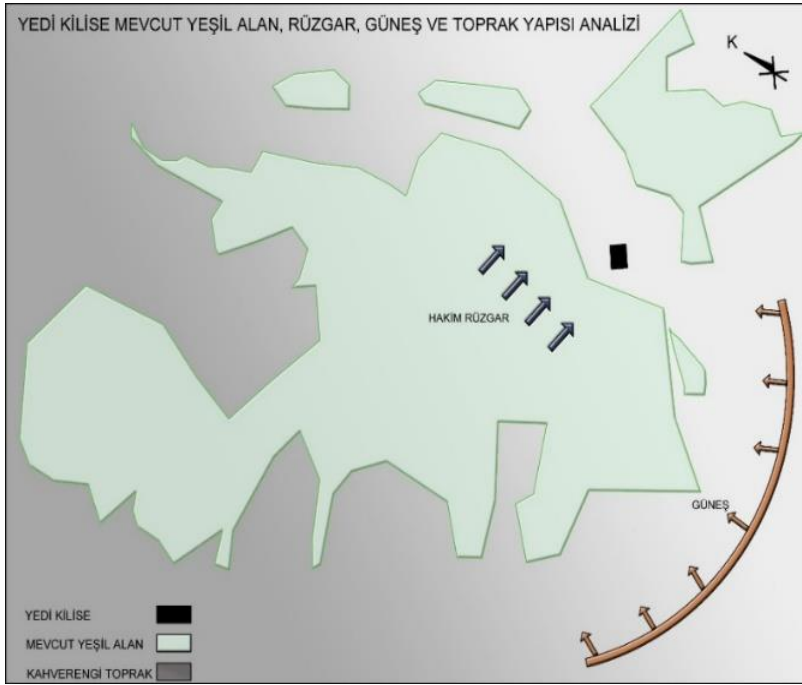
Şekil 13. Yedi Kilise manastırının çevresi ve bitki örtüsü

Bu tür koruma sorunları, UNESCO’nun Historic Urban Landscape yaklaşımında dikkat çekilen başlıca tehditlerden biridir (Bandarin & van Oers, 2012). HUL yaklaşımı, tarihi alanların korunmasında yalnızca anıtsal yapılar değil, çevresel bağlam, doğal peyzaj, toplumsal işlevler ve mekânsal örüntülerin de göz önünde bulundurulması gerektiğini belirtmektedir. Yedi Kilise örneğinde, sadece yapının fiziksel restorasyonu değil, çevresindeki kültürel miras alanının da tescillenmesi, belgelenmesi ve koruma altına alınması gerekmektedir (Şekil 13). Bu kapsamda Conservation of Heritage Buildings (2013) rehberinde ifade edildiği gibi, tarihi alanlarda mevcut dokunun özgün malzemelerle ve geleneksel yapım teknikleriyle korunması, mekânsal kimlik değerlerinin devamlılığı açısından hayati öneme sahiptir.

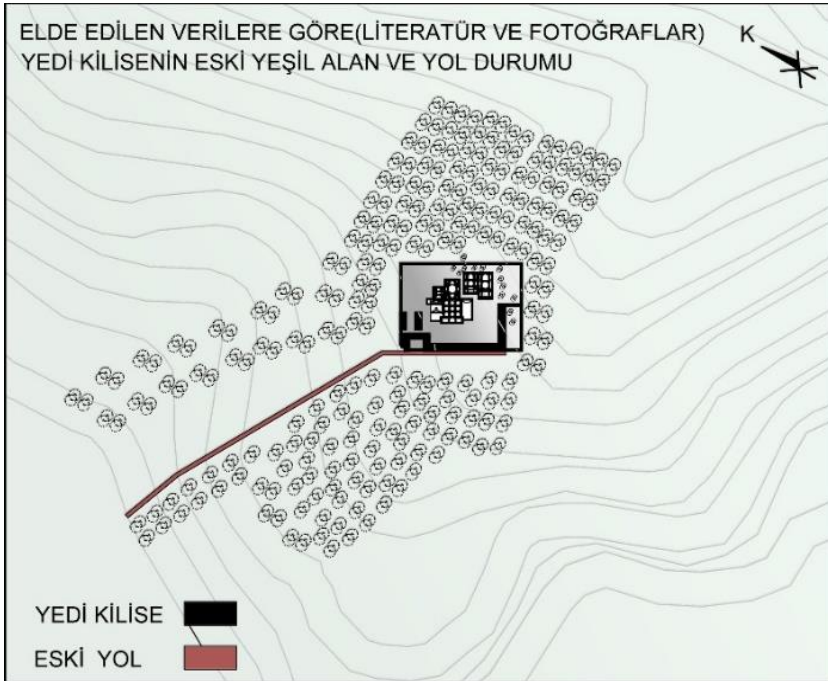

Şekil 14. Mevcut durum konum ve yol analizi

Elde edilen güncel veriler, Yedi Kilise çevresinde hâlâ eski üretim peyzajına ait parçalı izlerin var olduğunu göstermektedir. Özellikle taş duvarlı teraslar, bazı sulama hendekleri ve doğal su kaynakları, özgün mekânsal organizasyon hakkında bilgi sunmaktadır. Ancak bu unsurların çoğu, yeterli koruma önlemleri alınmadığı için hızla bozulma riski altındadır (Şekil 14). Bölgedeki çevresel analizler, yapı stoğunun tahrip olduğu kadar biyotik ve abiyotik çevre bileşenlerinin de tehdit altında olduğunu ortaya koymaktadır (Şekil 15). Erek Dağı'nın eteklerindeki doğal flora, kontrolsüz yapılaşma ve tarımsal faaliyetlerin azalması nedeniyle gerilemektedir. Bu durum, UNESCO'nun kültürel peyzajlarda çevresel sürdürülebilirliği koruma hedefleriyle çelişmektedir (UNESCO, 2011).

Şekil 15. Mevcut yeşil alan, rüzgar, güneş ve toprak yapısı analizi

Şekil 16. Eski resim ve verilere göre yeşil alan-yol analizi

Alan analizleri ayrıca, manastır çevresindeki geleneksel ulaşım ağlarının da büyük ölçüde ortadan kalktığını göstermektedir. Tarihi yolların kaybolması, manastırın hem mekânsal hem de toplumsal erişilebilirliğini azaltmıştır (Şekil 16). Bu durum, tarihi peyzajların yalnızca statik değil, dinamik unsurlar taşıdığını; kullanım örüntülerinin, mekânsal ilişkilerin ve görsel koridorların korunmasının da önemli olduğunu gösteren literatürle uyumludur (Clement, 1999; Landscape Handbook, 2015).

GÜÇLÜ YÖNLER	ZAYIF YÖNLER	FIRSATLAR	TEHDİTLER
Merkeze yakın	Sosyal etkinliklerin azlığı	Kültürel etkinlik yapabilme fırsatı	Mevcut yapının yok olma riski
Tescilli tarihi yapı	Restorasyon çalışmalarının olmaması	Yeşil alanları koruma ve çoğaltma imkanı	Yeşil dokunun düzensiz olması
Doğal güzellik ve manzara	Toplu taşımanın yetersizliği	Tarihi, doğal ve kültürel turizm potansiyeli	Planlı bir peyzajın olmaması
Köklü bir dini yapı	Yaya yollarının azlığı	Yayalaştırmaya uygun olması	Koruma alanında yeni yapılaşmanın olabilmesi
Bağ kültürü ve tarımın canlılığı	Tarihi yapının yanı başında yapılaşma	Doğal güzelliği ve temiz hava	Yapıyı ve çevresini koruyan bir görevlinin olmaması
Kültürel zenginlik	Konaklama tesisi ve tanıtım eksikliği	Kent belleğinde önemli olması	Silüeti bozan donatı yol ve yapılaşmanın olması

Şekil 17. Yedi Kilise Swot analizi

Yedi Kilise ve çevresindeki kültürel miras alanı, geçmişte bölgedeki dini, tarımsal ve toplumsal yaşamın bir bütün olarak şekillendiği bir mekânsal organizasyonu yansıtmaktadır. Ancak günümüzde bu peyzaj, ciddi bir fiziksel ve kültürel tahribat tehdidi altındadır. Bu nedenle yapılacak koruma çalışmalarında, UNESCO’nun Historic Urban Landscape yaklaşımı ve kültürel peyzaj koruma ilkeleri doğrultusunda, sadece yapılar değil, tüm çevresel bağlam dikkate alınarak bütüncül bir koruma stratejisi geliştirilmelidir. Bu bütüncül yaklaşım, Yedi Kilise Manastır’ının fiziksel varlığını, mekânsal hafızasını, kültürel kimliğini ve tarihsel sürekliliğini de gelecek kuşaklara aktaracaktır.

4. YENİDEN İŞLEVLENDİRME VE KORUMA ÖNERİLERİ

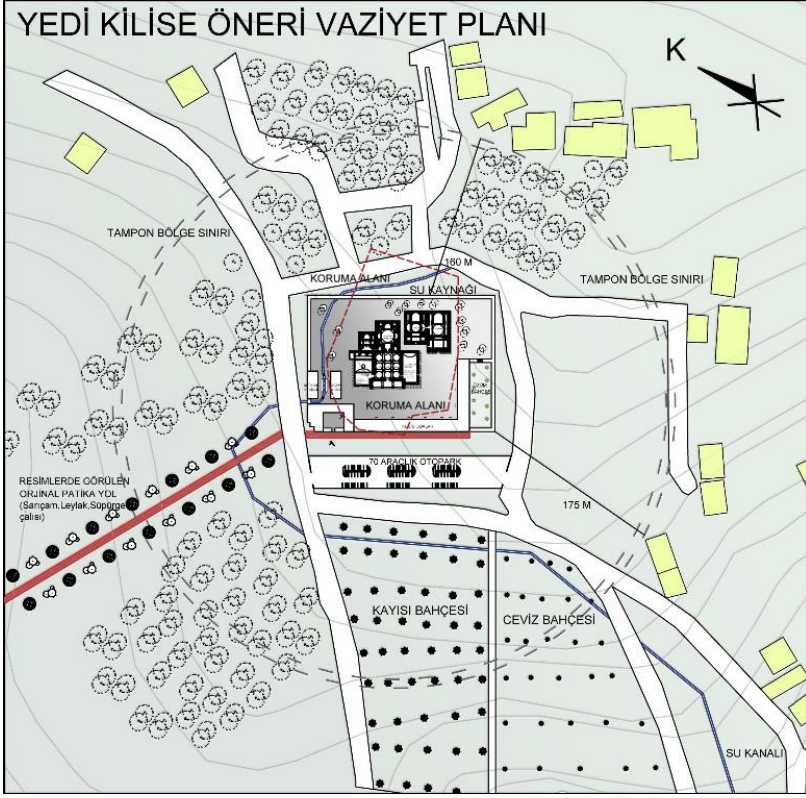
Yedi Kilise Manastırı ve çevresindeki kültürel peyzajın korunması, yalnızca fiziksel kalıntıların restorasyonu ile sınırlı kalmamalı; bununla birlikte mekânın tarihi, kültürel ve toplumsal işlevlerinin yeniden canlandırılması hedeflenmelidir. Modern koruma yaklaşımlarının en önemli ilkelerinden biri, kültürel miras alanlarının dinamik kimliklerini ve toplumsal kullanımlarını devam ettirecek şekilde yeniden işlevlendirilmesidir (UNESCO, 2011; Bandarin & van Oers, 2012). Bu bağlamda, Yedi Kilise Manastırı için önerilen yeniden işlevlendirme stratejileri, hem yapının özgün ruhunu koruyacak hem de bölgesel kalkınmaya katkı sağlayacak bir anlayışla şekillendirilmelidir.

Öncelikle, yapının dini kimliğini ve tarihsel hafızasını göz ardı etmeden, alanın kültürel miras turizmine kazandırılması gereklidir. Ancak bu süreç, yalnızca ekonomik fayda odaklı bir yaklaşım yerine, UNESCO'nun Historic Urban Landscape yaklaşımında belirtildiği gibi, yerel toplulukların katılımını ve kültürel sürekliliği önceliklendiren bir model çerçevesinde yürütülmelidir (UNESCO, 2011). Bu doğrultuda, Yedi Kilise'nin belli günlerde kontrollü dini törenler, kültürel etkinlikler ve geleneksel festival organizasyonları için kullanılması önerilmektedir. Bu tür etkinlikler, hem yapının tarihi fonksiyonlarını yaşatacak hem de bölge halkı ile tarihi miras arasında organik bir bağ kuracaktır.

Manastır alanı içinde oluşturulacak bir kırsal peyzaj müzesi veya açık hava sergisi, ziyaretçilere Yedi Kilise'nin tarihsel, mimari ve peyzaj değerlerini tanıtabilir. Bu tür tematik müzeler, dünyadaki birçok başarılı koruma örneğinde olduğu gibi, hem bilinçli turizm hem de kültürel eğitim açısından önemli katkılar sağlamaktadır (Clement, 1999; Landscape Handbook, 2015). Ayrıca, manastır çevresindeki eski bağ teraslarının ve bostan alanlarının geleneksel tarım yöntemleriyle yeniden işlevlendirilmesi, alanın üretken bir çevre olarak yaşatılmasına olanak tanıyacaktır. Bu uygulama, UNESCO'nun "kültürel peyzajlarda işlevsel sürdürülebilirlik" ilkesine doğrudan uygunluk göstermektedir (UNESCO, 2011).

Koruma sürecinde ilk adım, mevcut kalıntıların detaylı belgelenmesi ve strüktürel analizinin yapılmasıdır. Yapıların restorasyonu, "minimum müdahale" ve "geriye döndürülebilirlik" prensiplerine dayanmalı; özgün malzemeler ve geleneksel yapım teknikleri kullanılarak gerçekleştirilmelidir (Conservation of Heritage Buildings, 2013). Yapının taşıyıcı sistemleri, özgün strüktürel düzen göz önünde bulundurularak güçlendirilmeli; özgün mimari elemanlar (tonozlar, kemerler, taş süslemeler) bilimsel tekniklerle korunmalıdır (Şekil 9c). Özgün olmayan eklemelerden kaçınılmalı, modern müdahaleler yapının tarihi değerini gölgelememelidir. Manastırın çevresel peyzajı da koruma kapsamına alınmalıdır.

Teraslar, su kanalları ve taş duvarlı alanlar, peyzaj restorasyonu ilkelerine göre rehabilite edilmeli; mevcut doğal flora korunarak, peyzajın özgün karakteri desteklenmelidir (Landscape Handbook, 2015). Ayrıca, modern yapılaşmanın kontrol altına alınması amacıyla, manastır çevresinde koruma alanı sınırları genişletilmeli ve bu bölgelerde yapılaşmaya yönelik sıkı düzenlemeler getirilmelidir. Bu süreçte, peyzaj koruma planlarının ulusal ve uluslararası standartlara (örneğin ICOMOS, UNESCO) uygun şekilde hazırlanması önemlidir (Şekil 18).

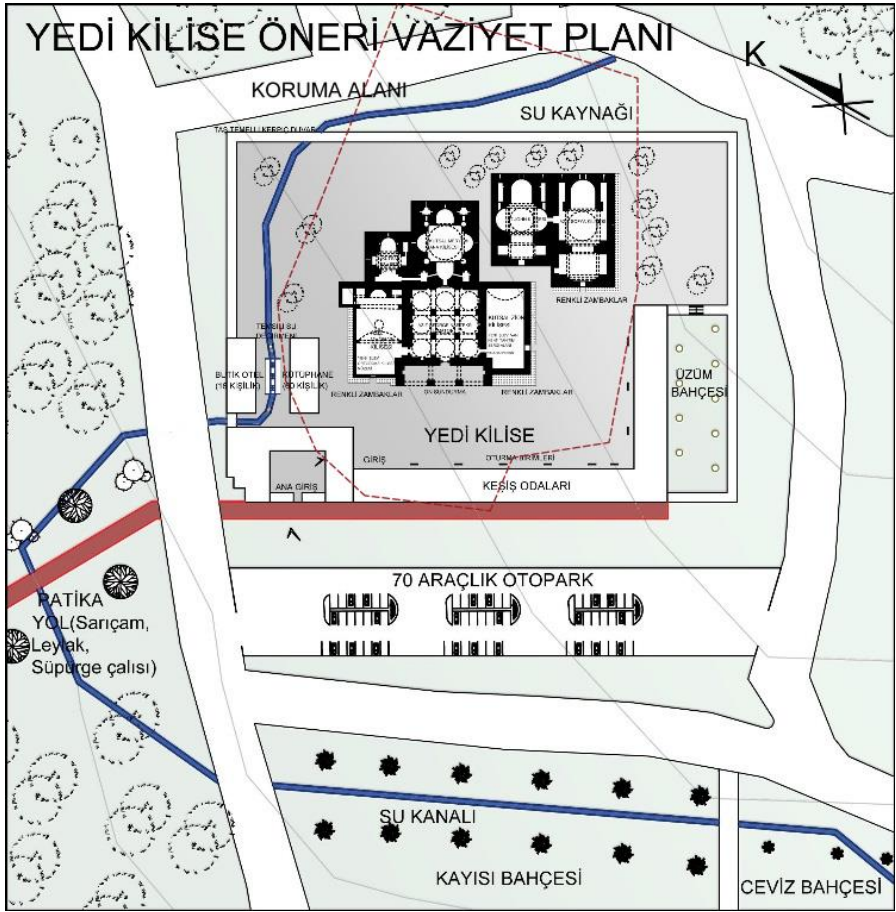
Şekil 18. Yedi Kilise öneri vaziyet planı

Koruma ve yeniden işlevlendirme projelerinin başarısı, yerel halkın sürece aktif katılımına bağlıdır. UNESCO HUL ilkelerinde de belirtildiği gibi, toplumsal sahiplenme ve katılım, koruma süreçlerinin uzun vadeli sürdürülebilirliğinin anahtarıdır (Bandarin & van Oers, 2012). Bu amaçla, yerel halkın bilgilendirilmesi, bilinçlendirilmesi ve projelere katılımı sağlanmalı; koruma çalışmaları sadece uzman odaklı değil, topluluk tabanlı bir yaklaşımla yürütülmelidir. Alanın tanıtımı ve eğitimi amacıyla yerel rehberlerin yetiştirilmesi, kültürel miras odaklı eğitim programlarının geliştirilmesi ve kültür turizmi faaliyetlerinin yerel ekonomiye entegre edilmesi teşvik edilmelidir.

Yedi Kilise Manastırı ve çevresinin korunması ve yeniden işlevlendirilmesi süreci, çok katmanlı ve bütüncül bir anlayışla yürütülmelidir. Yapıların fiziksel restorasyonu, kültürel miras alanının rehabilitasyonu, toplumsal katılımın sağlanması ve sürdürülebilir kullanım stratejilerinin geliştirilmesi temel hedefler arasında olmalıdır. Böyle bir yaklaşım, Yedi Kilise'yi yalnızca geçmişin bir kalıntısı olarak değil, yaşayan bir kültürel miras alanı olarak geleceğe taşıyacak; Van'ın tarihî peyzajı içinde bu özgün yapının anlamını ve işlevini koruyarak yeniden canlandıracaktır.

Yedi Kilise (Varagavank) Manastırı'nın yeniden işlevlendirilmesi ve geleceğe dönük proje önerileri, yapının özgün tarihi, dini ve kültürel kimliğini koruyarak, alanın yaşayan bir kültürel miras mekânı haline getirilmesini hedeflemelidir. Bu doğrultuda, modern koruma yaklaşımlarının temel ilkelerinden biri olan mekânsal ve işlevsel süreklilik sağlanarak, Varagavank'ın geçmişle gelecek arasında bir köprü oluşturması amaçlanmalıdır (UNESCO, 2011; Bandarin & van Oers, 2012). Alanın yalnızca bir anıtsal kalıntı olarak değil, tarihsel, sosyal ve peyzaj bütünlüğü içinde yaşayan bir merkez olarak ele alınması gereklidir.

Proje önerisinin temelinde, Yedi Kilise'nin özgün dini işlevlerinin kontrollü biçimde yeniden canlandırılması bulunmaktadır. Bu çerçevede, manastırın belli günlerde sembolik dini törenler ve geleneksel bayram kutlamaları için kullanılması, hem alanın tarihî fonksiyonlarını yaşatacak hem de kültürel sürekliliği destekleyecektir (Tatoyan, 2018). Ancak bu kullanım, UNESCO'nun HUL ilkelerinde vurgulandığı gibi koruma ve sürdürülebilirlik ilkeleri çerçevesinde kontrollü ve sınırlı bir şekilde gerçekleştirilmeli; yoğun ziyaretçi baskısı önlenmelidir (UNESCO, 2011) (Şekil 19).

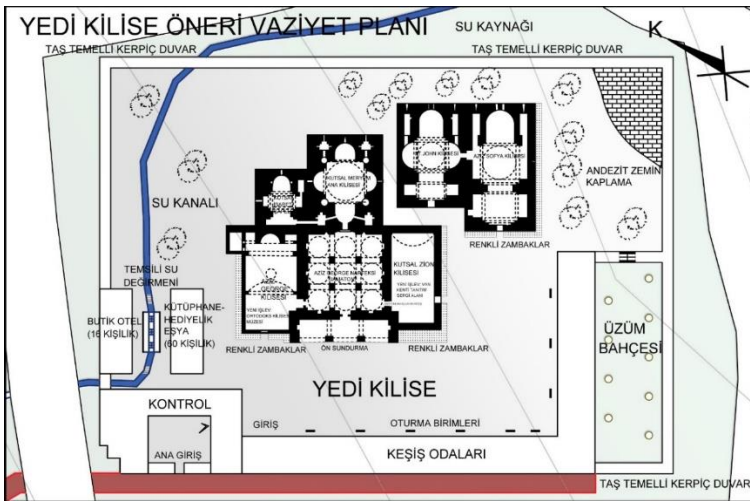
Şekil 19. Yedi Kilise öneri vaziyet planı

Yedi Kilise Manastırı ve çevresi, açık hava müzesi ve kültürel eğitim merkezi olarak da yeniden işlevlendirilebilir. Manastırın mimari özellikleri, kazı ve restorasyon çalışmaları sonrasında ziyaretçilere sunulacak şekilde düzenlenmeli; fresk kalıntıları, taş süslemeler ve yapı izleri bilimsel açıklamalarla desteklenerek sergilenmelidir. Alan içinde kurulacak küçük ölçekli bir bilgilendirme merkezi veya kültürel peyzaj müzesi, ziyaretçilere hem Ermeni kültürü hem de Van bölgesinin tarihi hakkında bütüncül bilgi sunabilir (Şekil 20), (Clement, 1999; Landscape Handbook, 2015). Proje kapsamında, Yedi Kilise'nin çevresinde yer alan eski bağ teraslarının ve bostan alanlarının da rehabilite edilmesi öngörülmektedir. Geleneksel tarım pratiklerinin, bölgenin özgün bitki örtüsü ve tarımsal yapısına uygun şekilde yeniden canlandırılması, manastırın tarihi peyzaj karakterinin korunmasına ve alanın üretken bir çevre alanı olarak işlevlendirilmesine katkı sağlayacaktır (Conservation of Heritage Buildings, 2013). Bu bağlamda sulama kanalları ve taş duvarlı bahçe sınırları gibi kültürel peyzaj öğeleri de özgün hallerine uygun olarak restore edilmelidir.

Manastır çevresindeki modern yapılaşmanın etkilerini azaltmak amacıyla, koruma alanı sınırları yeniden gözden geçirilmeli ve peyzaj koruma zonları oluşturulmalıdır (Şekil 17). Bu zonlarda yapılaşma tamamen yasaklanmalı ya da çok sıkı biçimde sınırlandırılmalıdır. Alanın görsel algısını destekleyecek şekilde, düşük yoğunluklu rekreatif kullanımlar (yürüyüş rotaları, seyir noktaları gibi) planlanmalıdır. Bu yaklaşım, tarihi çevrelerde hem kültürel kimlik hem de doğal değerlerin birlikte korunmasını savunan UNESCO HUL paradigması ile uyumludur (Şekil 19), (Bandarin & van Oers, 2012).

Proje önerisinin önemli bir bileşeni de yerel halkın aktif katılımını sağlamaktır. Koruma ve yeniden işlevlendirme süreci, yalnızca uzmanlar tarafından değil, yerel topluluklarla işbirliği içinde yürütülmelidir. Bu amaçla, halk bilgilendirme toplantıları, kültürel miras eğitim programları ve gönüllülük esaslı koruma projeleri organize edilebilir. Bu yöntem, UNESCO HUL belgelerinde toplumsal sahiplenmenin kültürel mirasın sürdürülebilir korunmasında temel faktörlerden biri olduğunu vurgulayan yaklaşım ile örtüşmektedir (UNESCO, 2011).

Ekonomik sürdürülebilirlik açısından, manastır ve çevresinin kültürel turizme entegre edilmesi önerilmektedir. Ancak bu turizm, "kitle turizmi" modeli yerine, "nitelikli ve bilinçli ziyaretçi" modeline göre tasarlanmalıdır. Kültürel mirasa zarar vermeden, yerel ekonomiye katkı sağlayacak butik turizm anlayışı benimsenmeli; yöresel el sanatları, geleneksel ürünler ve yerel mutfakın desteklendiği mikro girişimler teşvik edilmelidir (Şekil 20), (Landscape Handbook, 2015).

Şekil 20. Yedi Kilise öneri vaziyet planı

Yedi Kilise (Varagavank) Manastırı'nın yeniden işlevlendirilmesi ve korunması süreci, mekânsal kimliği, kültürel sürekliliği ve sosyal yaşamışlığı birlikte ele alan bütüncül bir strateji çerçevesinde yürütülmelidir. Tarihi yapının fiziksel restorasyonu ile birlikte, çevresel peyzajın onarımı, geleneksel üretim sistemlerinin canlandırılması, toplumsal katılımın sağlanması ve kültürel mirasın yaşayan bir değer olarak yeniden işlevlendirilmesi temel hedefler arasında olmalıdır (Şekil 20). Böyle bir yaklaşım, Yedi Kilise'yi sadece geçmişin bir kalıntısı olarak değil, Van'ın ve insanlığın ortak mirasının yaşayan bir temsilcisi olarak geleceğe taşıyacaktır.

5. SONUÇ

Yedi Kilise (Varagavank) Manastırı ve çevresi, yalnızca Van bölgesinin yanı sıra Orta Çağ Ermeni kültürel mirasının da en önemli temsilcilerinden biri olarak özgün tarihi, dini, sosyal ve peyzaj değerleriyle dikkat çekmektedir. Yapının mimari özellikleri, çevresindeki üretim peyzajı, tarihi ulaşım ağları ve geleneksel yaşam örüntüleri, bu alanı statik bir anıt olmaktan çıkarıp yaşayan bir kültürel miras alanı haline getirmiştir. Ancak, 20. yüzyılın başından itibaren yaşanan sosyal, siyasi ve doğal tahribatlar, Yedi Kilise ve çevresinde ciddi kayıplara neden olmuş; fiziksel yapının büyük bölümü yıkılmış, kültürel peyzaj öğeleri önemli ölçüde bozulmuş ve çevresel baskılar alanın özgün kimliğini tehdit eder hale gelmiştir (Öztürk, 2021; Tatoyan, 2018).

Bu çalışmada, Yedi Kilise Manastırı'nın mevcut durumu, tarihsel işlevleri ve kültürel peyzaj ilişkileri detaylı bir şekilde incelenmiş; alanın korunması ve yeniden işlevlendirilmesi için bütüncül bir yaklaşım geliştirilmiştir. Özellikle UNESCO'nun Historic Urban Landscape (HUL) yaklaşımında vurgulanan kültürel mirasın sadece yapılarla sınırlı kalmayıp, toplumsal dinamikler, doğal çevre ve üretim sistemleriyle birlikte ele alınması gerektiği ilkesi doğrultusunda bir değerlendirme yapılmıştır (UNESCO, 2011; Bandarin & van Oers, 2012).

Elde edilen bulgular, Yedi Kilise Manastırı'nın yeniden işlevlendirilmesi sürecinde yalnızca fiziksel restorasyonla yetinilmeyip, yapının tarihsel kimliğini ve çevresel bağlamını koruyacak bir strateji geliştirilmesi gerektiğini göstermektedir. Bu çerçevede, yapının dini ve kültürel işlevlerinin sınırlı ölçüde yeniden canlandırılması, geleneksel tarım ve peyzaj öğelerinin rehabilitasyonu, bilinçli kültürel turizm uygulamalarının geliştirilmesi ve yerel halkın koruma süreçlerine aktif katılımının sağlanması önerilmektedir. Bu öneriler, UNESCO HUL yaklaşımı, Conservation of Heritage Buildings (2013) rehberi ve peyzaj koruma literatüründeki temel prensiplerle tam uyumluluk göstermektedir (Clement, 1999; Landscape Handbook, 2015).

Varagavank'ın korunması ve yeniden işlevlendirilmesi hem bir kültürel mirasın yaşatılması anlamına gelmekte hem de evrensel kültürel mirasın korunmasına katkı sağlamaktadır. Manastır ve çevresinin özgün kimliği korunarak, Van'ın çok katmanlı tarihi ve kültürel çeşitliliği sürdürülebilir bir şekilde gelecek kuşaklara aktarılabilecektir. Bu bağlamda, Yedi Kilise'nin korunması, geçmişin hatırasını yaşatmanın ötesinde, bugün ve gelecek için kültürel kimlik, toplumsal hafıza ve mekânsal aidiyet inşasına hizmet eden dinamik bir süreç olarak ele alınmalıdır. Yedi Kilise Manastırı'nın korunması ve yeniden işlevlendirilmesi için önerilen bütüncül yaklaşım, alanın mimari, sosyal ve peyzaj boyutlarını birlikte ele alan bir restorasyon ve koruma stratejisini önermektedir. Bu yaklaşımın başarıyla uygulanabilmesi, çok aktörlü işbirliği, bilimsel restorasyon teknikleri, yerel halk katılımı ve sürdürülebilir kullanım modellerinin entegre edilmesine bağlıdır. Böylece Yedi Kilise (Varagavank) yalnızca geçmişin sessiz bir tanığı olarak kalmayacak, yaşayan ve gelecek kuşaklarla buluşan bir kültürel miras alanı olarak varlığını sürdürecektir.

TEŞEKKÜR

Bu kitap bölümü, “Tarihi ve Kültürel Alanlarda Bitkisel Tasarım” dersi ödevi olarak geliştirilmiştir. Dersin yürütücüsü Prof. Dr. Şevket Alp'a, ödevin başlangıç aşamasındaki yönlendirmeleri ve teşvik edici yaklaşımı için teşekkür ederim. Kendisinin katkıları, bu çalışmanın kitap bölümüne dönüşmesinde motive edici olmuştur.

6. KAYNAKÇA

Bandarin, F., & van Oers, R. (2012). *The Historic Urban Landscape: Managing Heritage in an Urban Century*. Wiley-Blackwell.

Clement, G. (1999). *Identifying and Evaluating Historic Landscapes*. U.S. Department of the Interior, National Park Service, Cultural Resources, Preservation Assistance Division.

Conservation of Heritage Buildings. (2013). *Conservation of Historic Buildings: Principles and Practice*. ICOMOS Guidelines.

Deveikienė, V., Deveikytė, O., & Deveikis, S. (2014). Green and Blue Infrastructure for Sustainable Urban Development. *Landscape Architecture and Art*, 5, 7–13.

Erder, C. (2014). *Tarihi Çevre Algısı*. ODTÜ Mimarlık Fakültesi yayınları.

Erder, C. 2018. *Tarihi Çevre Algısı*. Yem yayınları. İstanbul, 279-285.

Eriş Kızgın, E. (2018). Orta Çağ Ermeni Manastır Mimarisi ve Mekânsal Organizasyon Özellikleri. *Journal of Architectural Research and Design Studies*, 10(2), 15–28.

Gözütok, D. (2019). Van Bölgesi Tarihi ve Kültürel Yapıları Üzerine Bir İnceleme. *Anadolu Kültür Mirası Dergisi*, 4(1), 45–61.

İskefiyeli, Z. (2007). Ermeni Kimliğinin Oluşumunda Din Faktörü: Hristiyanlık, Kilise ve Misyonerler, 232-255.

Karaca, Y. (2017). Yedi Kilise (Varagavank) Manastır'ının Mimari Özellikleri ve Koruma Sorunları. *Sanat Tarihi Dergisi*, 26(2), 89–112.

Landscape Institute. (2015). *Landscape Handbook: Guidance on Landscape Management and Cultural Heritage Conservation*. Landscape Institute Publishing.

Öztürk, Ş. (2021). Yedi Kilise Manastır'ının Günümüzdeki Durumu ve Koruma Alanı Üzerine Bir Değerlendirme. *Kültürel Miras ve Koruma Dergisi*, 5(1), 101–120.

Tatoyan, R. (2018). *The Monastery of Varag (Yedi Kilise): History and Cultural Significance*. Armenian Studies Series, Yerevan University Press.

Tchilingirian H. (2019). *Ermeni Kilisesi* (L. Sarı, Çev.). Aras Yayıncılık.

UNESCO. (2011). *Recommendation on the Historic Urban Landscape*. United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization.

Van İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü. (n.d.). Yedi Kilise. T.c. Kültür ve Turizm Bakanlığı. <https://van.ktb.gov.tr/TR-76451/yedi-kilise.html> (Erişim Tarihi: 10.05.2022)

ICOMOS. (1964). Venedik Tüzüğü: Tarihi Anıtların Korunması ve Restorasyonu
Uluslararası Şartı.